

СТЕФАНОВА
Наталія
Олександрівна

доктор філологічних
наук, доцент,
професор кафедри
англійської філології
і філософії мови,
учений секретар
Київського
національного
лінгвістичного
університету

Наталія СТЕФАНОВА

**ТЕРМІНОЛОГІЧНИЙ АПАРАТ
ФІЛОЛОГІЧНОЇ
НАУКИ**

Курс лекцій

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
КИЇВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ ЛІНГВІСТИЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ

Наталія СТЕФАНОВА

ТЕРМІНОЛОГІЧНИЙ АПАРАТ ФІЛОЛОГІЧНОЇ НАУКИ

(КУРС ЛЕКЦІЙ)

Київ
Видавничий центр КНЛУ
2024

УДК 81'25'373.46:82.0(075.8)
С 79

*Друкується за рішенням вченої ради
Київського національного лінгвістичного університету
(Протокол № 5 від 23 вересня 2024 року)*

Рецензенти:

- Тетяна АНОХІНА,** доктор філологічних наук, доцент, професор кафедри теорії і практики перекладу з англійської мови Київського національного лінгвістичного університету;
- Алла КОРОЛЬОВА,** доктор філологічних наук, професор, проректор з наукової роботи і міжнародного співробітництва Київського національного лінгвістичного університету;
- Наталія ФЛОНЕНКО,** доктор філологічних наук, доцент, завідувач кафедри італійської і французької філології та перекладу Київського національного лінгвістичного університету.

Стефанова, Н. О.

С 79 Термінологічний апарат філологічної науки. Навч.-метод. комплекс нормативної дисципліни (курс лекцій). Київ: Видавничий центр КНЛУ, 2024. – 116 с.

ISBN (Online) 978-966-638-390-0

ISBN (Print) 978-966-638-391-7

Перше видання підручника Термінологічний апарат філологічної науки (курс лекцій) підготовлено відповідно до робочої програми дисципліни Термінологічний апарат філологічної науки, яка забезпечує фахову підготовку здобувачів ступеня доктора філософії зі спеціальності 035 Філологія ОНП «Філологія у вимірах сьогодення: мовознавство, літературознавство, перекладознавство» денної, вечірньої та заочної форм навчання, а також здобувачів, які навчаються поза аспірантурою.

The first edition of the textbook «Terminology of Philological Science (course of lectures)» is prepared following the working program of the discipline «Terminology of Philological Science», which provides professional training for applicants for the degree of Doctor of Philosophy in the Speciality 035 Philology of the educational and research program «Philology in the dimensions of the present time: Linguistics, Literary Studies, Translation Studies» of full-time, evening and part-time forms of study, as well as applicants who study out of graduate school.

ISBN (Online) 978-966-638-390-0
ISBN (Print) 978-966-638-391-7

© Стефанова Н. О., 2024
© Видавничий центр КНЛУ, 2024

ЗМІСТ

ПЕРЕДМОВА..... 5

Лекція 1. ТЕРМІНОЗНАВСТВО: НАУКОВІ ШКОЛИ 6

1. Термінологічні школи та передумови їх становлення
в сучасній Україні 6

2. Зарубіжні термінологічні школи 8

3. Українські термінологічні школи 10

Література до лекції 1 13

Лекція 2. ТЕРМІНОЗНАВСТВО ФІЛОЛОГІЇ: НАУКОВІ ПАРАДИГМИ, НАПРЯМИ, ТЕОРІЇ І ПРАКТИКИ 17

1. Філологічна наука в її парадигмах, напрямках, теоріях і практиках .. 17

1.1. Наукові парадигми у лінгвістиці 18

1.2. Наукові напрями літературознавства 24

1.3. Наукові теорії і практики перекладознавства 26

2. Практики лексикографічної стандартизації мовознавчих,
літературознавчих і перекладознавчих термінів 31

Література до лекції 2 35

Лекція 3. ТИПОЛОГІЯ ТЕРМІНІВ. ШЛЯХИ УТВОРЕННЯ ТЕРМІНОЛОГІЧНИХ ОДИНИЦЬ 39

1. Дефініції понять «термін», «термінологія», «терміносистема» 39

2. Таксономія термінів 42

3. Термінологія і номенклатура 43

4. Способи утворення термінів
(внутрішні ресурси мови, запозичення) 45

5. Процеси адаптації запозичених термінів 48

Література до лекції 3 50

Лекція 4. ОСНОВНІ ХАРАКТЕРИСТИКИ ТЕРМІНА ТА МЕТОДИ ЙОГО ДОСЛІДЖЕННЯ 53

1. Термін і його дистинктивні ознаки 53

2. Системні відношення в термінології: гіперо-гіпонімія, синонімія,
полісемія, антонімія 55

3. Методи дослідження термінів 60

Література до лекції 4 63

Лекція 5. КОГНІТИВНО-КОМУНІКАТИВНЕ ТЕРМІНОЗНАВСТВО	64
1. Аспекти когнітивно-комунікативного термінознавства: фреймове і комунікативне термінознавство	64
2. «Термін» і «фахова мова / мова професійної комунікації»	67
3. Когнітивно-семіотична природа терміна: термін як знак та його функції у фаховій мові / мові професійної комунікації	69
4. Термін у когнітивному термінознавстві: співвідношення понять термін і «концепт», концепт і «поняття», концепт і «значення»	71
<i>Література до лекції 5</i>	73
Лекція 6–7. ТЕРМІНОПАРАТ КОГНІТИВНОЇ ЛІНГВІСТИКИ І ПОЕТИКИ	75
1. Дефініція терміна «концептосфера»	75
2. Концептосфера і картина світу	76
3. Типологія картин світу	77
4. Ментальні конструкти картин світу: фрейми, гешталти, сценарії, скрипти	79
5. Когнітивна поетика та її теорії	83
<i>Література до лекції 6–7</i>	86
Лекція 8–9. ТЕРМІНОПАРАТ СТРУКТУРАЛІЗМУ І ПОСТСТРУКТУРАЛІЗМУ	89
1. Диференціація понять «художній твір» і «художній текст», «художній текст» і «художній дискурс»	89
2. Семіотика художнього твору: образ автора і образ читача та їх інтерпретації у різних школах літературознавства	93
3. Основні терміни наратології і дискурсології	97
4. Базові терміни постмодернізму	100
<i>Література до лекції 8–9</i>	103
Лекція 10. ТЕРМІНОПАРАТ ПЕРЕКЛАДОЗНАВСТВА	105
1. Поняття фахових мов та їх термінологій у перекладознавстві	105
2. Роль термінологічних словників у діяльності перекладача	106
3. Діяльність перекладача як когнітивно-семіотичний процес: трансфер знаків мови оригіналу до мови перекладу	109
4. Базові терміни лінгвокультурної адаптації тексту	111
5. Етичний кодекс професійної поведінки перекладача	113
<i>Література до лекції 10</i>	114

ПЕРЕДМОВА ДО ПЕРШОГО ВИДАННЯ

Лекції підручника «Термінологічний апарат філологічної науки» містять науково-навчальний матеріал, який спрямований на систематизацію знань аспірантів у сфері термінологічного апарату філології з акцентом на міждисциплінарності та динамічній інтеграції ключових термінів і понять мовознавства, літературознавства і перекладознавства. Запропонований курс лекцій сприятиме вдосконаленню науково-академічної культури здобувачів зі спеціальності 035 Філологія, зокрема коректному використанню терміноапарату філології в рамках власного наукового дослідження.

У результаті засвоєння курсу лекцій аспіранти здобудуть знання з історії та сучасного стану термінознавства філологічної науки, сформулюють систему наукових уявлень: 1) про еволюцію лінгвістичних шкіл та парадигмальних тенденцій мовознавчої науки, 2) про хронологічні етапи розвитку напрямів у літературознавстві, 3) про теорії і практики перекладознавства та періоди становлення його методології. Обраний у курсі лекцій науковий і навчально-методичний підхід допоможе аспірантам коректно обирати термінологію, дотичну до власного наукового дослідження, та диференціювати термінологічний апарат, акумульований у різних напрямках мовознавства, літературознавства та перекладознавства.

Lectures of the textbook «Terminology of Philological Science» contain scientific and educational material aimed at systematising the knowledge of graduate students in the field of terminology of philology with an emphasis on interdisciplinarity and dynamic integration of key terms and concepts of Linguistics, Literary Studies and Translation Studies. The proposed course of lectures will improve applicants' scientific and academic culture in the Speciality 035 Philology, in particular, the correct use of the terms of philology within the framework of their scientific research.

As a result of mastering the course of lectures, graduate students will gain knowledge of the history and current state of terminology of philological science, form a system of scientific ideas: 1) on the evolution of linguistic schools and paradigmatic trends in linguistics, 2) on the chronological stages of development of directions in Literary Studies, 3) on the theory and practice of Translation Studies and the periods of formation of its methodology. The scientific and educational approach chosen in the course of lectures will help graduate students correctly choose terminology relevant to their scientific research and differentiate the terminology apparatus accumulated in various areas of Linguistics, Literary Studies and Translation Studies.

ЛЕКЦІЯ 1

ТЕРМІНОЗНАВСТВО: НАУКОВІ ШКОЛИ

ПРОБЛЕМНО-ДИСКУСІЙНІ ПИТАННЯ

1. Термінологічні школи та передумови їх становлення в сучасній Україні
2. Зарубіжні термінологічні школи
3. Українські термінологічні школи

Ключові слова: термінологічні школи, наукові парадигми
основні терміни та поняття мовознавства, наукові напрями літературознавства, наукові школи перекладознавства.

1. Термінологічні школи та передумови їх становлення в сучасній Україні

Розвиток науки детермінований практичними і соціальними потребами кожного суспільства. Для виконання цього важливого суспільного завдання дослідники і вчені об'єднуються у наукові школи. Український вчений Д. Д. Зербіно визначає наукову школу «як професійну спільноту людей, що займаються активною дослідницькою роботою в новому актуальному напрямі й об'єднуються ідеями, методиками, науковими традиціями для пошуку нових фактів. Поняття наукової школи характеризується розробкою нового оригінального напрямку в науці; спільністю завдань, які розв'язуються науковою школою; спільністю принципів і методичних прийомів розв'язання поставлених завдань» (цит. за Наконечна, 2010, с.127).

Наукова школа працює у певній науковій парадигмі, що має здатність змінюватися. Парадигма надає змогу побачити об'єкт дослідження й перспективу аналізу наукової проблеми. Сам факт існування різних шкіл у науці зумовлений історико-культурними особливостями її розвитку, відмінностями у розумінні предмета та методу вчення об'єкта дослідження, різним ступенем осмислення й розробки наукових проблем (Наконечна, 2010, с.123).

Одним із найактуальніших напрямів у науковознавстві, зумовлених збільшеним потоком інформації, процесами інтеграції наук, є

термінознавство, і, як результат, вивчення основних традицій і закономірностей діяльності **термінологічних наукових шкіл**.

Розвиток галузевих терміносистем у мовах європейського ареалу, на думку термінологів, та процес поповнення лексики європейських мов новими термінами відбувалися поступово, по мірі розвитку суспільних відносин Д'яков, Кияк, Куделько, 2000, с. 138).

Особливо інтенсивно цей процес активізувався з другої половини XIX століття, коли техніка та ринкові відносини почали розвиватися досить інтенсивно. Перед галузевими фахівцями все актуальніше поставала проблема стандартизації термінів та централізованого керування термінотворчою роботою (Д'яков, Кияк, Куделько, 2000, с. 138). «Українське термінознавство має значні теоретичні та практичні надбання. Починаючи з 90-х років на хвилі національного відродження з'являються численні дисертації, присвячені становленню і мовним особливостям українських галузевих термінологій (з обчислювальної техніки, геології, фінансів, хімії, металургії та ін.). Водночас розпочався перегляд засад науково-технічного стилю, усунення ознак його деформації, унормування, що супроводжувалися укладанням багатьох галузевих одномовних та двомовних словників» (Клименко, Карпіловська, Даниленко, 2003, 102–114).

Кінець XX – початок XXI століття позначений особливо інтенсивними змінами в українській мові, зокрема в її лексиконі. Глобалізація світових процесів в економіці, науці, культурі, інформаційному просторі істотно вплинула на словниковий склад мови, сприяла формуванню нових понять, появі нових термінів, швидкому проникненню їх до загальнолітературної мови, отже, її термінуванню. Збільшилися потоки неозапозичень, що називають суспільно-політичні, культурні, наукові, технічні явища (Клименко, Карпіловська, Кислюк, 2008, с. 5–6).

Інноваційні процеси в лексиконах мовознавці (Клименко Н. Ф., Карпіловська Є. А., Кислюк Л. П.) «досліджують у межах таких взаємозалежних, але різноспрямованих тенденцій розвитку мов, як:

1) інтернаціоналізація (глобалізація) – націоналізація (етнізація, автохтонізація, коренізація),

2) інтелектуалізація (спеціалізація, професіоналізація) – демократизація (лібералізація, субстандартизація, вульгаризація),

3) економія мовних засобів, синкретизм семантики номінації, асиметрія її форми та змісту – прозорість та аналітичність (деталізація) номінації, симетрія (=одно-однозначні зв'язки) між формою та змістом;

4) прагматико-стилістична диференціація словотворчих засобів номінації – їхня нейтралізація (усунення диференціації за сферами вжитку, зняття стильових чи стилістичних обмежень),

5) дотримання усталених лексичних чи словотвірних норм номінації (регулярні, узуальні моделі) – відхилення від таких норм, їхнє розхитування (нерегулярні (оказіональні) моделі).

Знайомство з процесами оновлення лексиконів різних мов, безперечно, дає цінний матеріал для роботи над розвиненням і кодифікацією українського лексикону, для гармонійного розв'язання багатьох складних теоретичних і практичних завдань мовного будівництва в сучасній Україні, які так чи інакше пов'язані з поповненням і вдосконаленням його номінаційних ресурсів» (Клименко, 2009, с.100; Клименко, Карпіловська, Кислюк, 2008, с. 5–6).

2. Зарубіжні термінологічні школи

Термінологія як наука в європейських школах спиралася на національні зразки в утворенні термінів, які відображали тенденції міжнародної термінології, пов'язані з правилами словотвору грецьких та латинських термінів і терміноелементів.

Термінологія є частиною метамови, що розглядає сукупність термінів, пов'язаних між собою на понятійному, лексико-семантичному, словотвірному та граматичному рівнях та співвіднесених з професійною сферою діяльності. Для кожної галузі науки та виробництва характерна спеціальна термінологія, тобто власна система термінів.

Якщо говорити про передумови становлення зарубіжних термінологічних шкіл, то варто наголосити на тому, що їх діяльність розпочалася на тлі дискусії про зміст терміна.

Поняття термін має давню історію виникнення та розвитку. В історичному ракурсі виникнення цього поняття сягає класичної латини, в якій термін визначався як «межа, кінець, закінчення». Проте у середньовічній латині слово *terminus* вживалося як «визначення / позначення». Термін порівнювали і з математичними формулами, математичними знаками, ієрогліфами тощо.

Найбільш активно досліджувати термін у зарубіжному термінознавстві почали у 30-х рр. ХХ століття. Центром цієї діяльності стала Австрія. Засновник австрійської школи О. Вюстер 1931 р. опублікував дисертацію «Міжнародне нормування мови в техніці, зокрема, в електротехніці», де обґрунтував теоретичні засади для розвитку науки про термін. Згодом О. Вюстер очолив міжнародну термінологічну організацію „ІНФОТЕРМ” (Petrova, 2020, с. 92; М. Teresa Cabre, 2003, 2014).

У ці роки і надалі формуються міжнародні термінологічні школи:

–ІТермінологічна школа у Великобританії (Дженіфер Драскау, Хуан Кар лос Сайгер, Фітч Томас та ін.);

– Празька лінгвістична школа (Ян Горецькі, Ростислав Коцоурек та ін.);

– Термінологічна школа у Польщі (Станіслав Гайда, Францишка Груча, Ванда Змарзер, Юрій Лукшин, Зигмунт Стоберські, Пшемислав Юзвікевич та ін.).

– Латвійська школа (Ілмарс Лазовскіс та ін.); Литовська школа (Стасис Кейніс та ін.) (Petrova, 2020, с. 92–93);

– Тартусько-семіотична школа (Ю.М. Лотман та ін.).

Лондонська термінологічна школа витлумачувала «термін» на рівні умовних знаків і не пов'язувала його з поняттями певної галузі, між якими існують логіко-поняттєві зв'язки (Savoyu T. Н. р. 21 цит. за: Petrova, 2020, с. 94).

У Празькому лінгвістичному гуртку приділяли увагу розробленню теоретичних засад для інтерпретації терміна, дискутували навколо фахової термінології, загальних тенденцій термінотворення, різних способів термінотворення, стабілізації та нормалізації термінів. У результаті тривалих дискусій було запропоноване визначення терміна як одиниці професійної мови та частини професійного функційного стилю..

Польська школа термінології розпрацьовувала питання семантики терміна, бо час від часу терміни розглядали як семантично нейтральні знаки, досліджувала характер інтернаціоналізації термінології основних європейських мов, закликаючи до транснаціоналізації термінологій як до явища, що допомагає фахівцям досягти взаєморозуміння.

На базі напрацювань представників польської школи (зокрема запропонований ними принцип «мінімальної розбіжності» фахових мов) у 80-і роках ХХ століття була створеної Міжнародна організація з уніфікації термінологічних неологізмів (МОУТОН), що сприяла інтернаціоналізації термінів основних європейських мов.

Латвійська і литовська школи ставили завдання укладання перекладних тлумачних термінологічних словників (технічних, соціальних, біомедичних, гуманітарних та ін). Також вони розглядали можливості застосування текстових баз даних у термінознавстві.

Тартуська школа Ю. М. Лотмана вважається однією з найпотужніших наукових шкіл загалом і в термінознавстві зокрема. Ю. М. Лотман увів у науковий обіг поняття «семіосфера», що характеризує межі семіотичного простору. Семіотичний предмет почали розглядати не як окремий знак, а як текст, що існує в культурі, текст, що зберігає різноманітні коди і здатний до трансформації. Науковій школі Ю. М. Лотмана вдалося створити загальну методологію дослідження тексту, яка за допомогою ланцюга методологічних презумпцій спромоглася досягти єдності в розумінні об'єкта семіотики. Тартуську школу відрізняє підвищений інтерес до

дослідження контексту, позатекстових зв'язків, в які включений будь-який текст. При цьому контекст в інтерпретації представників Тартуської школи дорівнює поняттю структури, закодованої знакової системи, з якою текст вступає в діалогічну взаємодію.

Наприкінці ХХ ст. виникають нові міждисциплінарні сфери термінознавства: соціотермінознавство (socioterminology), соціокогнітивне термінознавство (sociocognitive terminology). Бельгійська дослідниця Рита Теммерман започатковує соціокогнітивний напрям вивчення терміна як альтернативу структуралізму.

Відповідно до теорії «традиційного термінознавства», основною операційною його одиницею є поняття, що існує об'єктивно; терміни називають поняття, які вибудовуються в логічно та онтологічно структуровану систему понять.

У «соціокогнітивній теорії» терміни розуміють як одиниці процесу пізнання, що функціують в ідеалізованих когнітивних моделях – пропозиційних та метафоричних; терміни можуть характеризуватися багатозначністю, омонімією, синонімією, метафоричним перенесенням. При цьому Р. Теммерман застерігає, що під час стандартизації терміна існує ризик нівелювання значення, необхідного для спілкування фаховою мовою. З огляду на це припущення значення не варто розуміти лише як логічний елемент в абстрактній структурі, бо воно тісно пов'язане з комунікативною настановою та інтересами людини.

3. Українські термінологічні школи

Розвиток термінологічної діяльності як самостійного наукового напрямку в Україні почався в ХІХ столітті у Галичині, що пов'язане з діяльністю Наукового товариства імені Тараса Шевченка. Головна його мета – розвиток науки українською мовою й формування національної наукової термінології. Головне завдання товариства – виведення української наукової мови на європейський рівень. Члени товариства передусім розробляли теорію терміна, посилювали статус української мови й національної наукової термінології. У середовищі термінологів сформувалися два полярні напрями: 1) представники першого зосередили увагу на моделюванні наукових найменувань на народній основі за наявними в українській мові словотвірними (термінотвірними) зразками; 2) тимчасом – другі вважали доцільним використання (запозичення) інтернаціональної термінології.

У 20–30-х рр. ХХ століття в Україні функціонували дві термінологічні школи: **Харківська** (помірковані пуристи, *синтетичний напрям*) і

Київська (крайні пуристи, *етнографічний напрям*). У цей час активному розвитку вчень про термін перешкоджають екстралінгвальні чинники: мовна політика, деукраїнізація, ліквідування Інституту української наукової мови, переслідування й репресії українських термінологів і термінографів (Petrova, 2020, с. 91–92).

Протягом 30–60-х рр. ХХ ст. виокремлюються два напрями лінгвістичного визначення терміна. Перший напрям розвивається в річищі термінологічних поглядів, відповідно до яких зіставляються слово й термін, визначається їхня природна семантична розбіжність й виокремлюються ознаки терміна: однозначність, точність, умотивованість та ін. Прихильники цього напрямку головною і єдиною функцією терміна вважають номінативну, що відображає його *абстрактність і символічність*. Відповідно виникає поняття «абсолютний термін». Другий напрям продовжує традиції термінологів, які називають терміни «особливими знаковими одиницями, що вживаються для вираження спеціальних понять» і виділяють функційну ознаку терміна – *дефінітивність* (Petrova, 2020, с. 93).

Упродовж 70–80-х рр. ХХ століття відбувається остаточне становлення українського теоретичного термінознавства в Україні, розгортається теоретична термінологічна робота, з'являються праці Ірини Квітко, Тараса Кияка, Алли Крижанівської, Людмили Симоненко, Таміли Панько та ін., де здійснюється лінгвістичний опис природи терміна й особливостей розбудови термінології крізь призму функціоналізму (вивчення функціонування термінів, їхнє комунікативне спрямування, стилістичне розрізнення). Відповідно термін тлумачать як «невід'ємний елемент мови науки, адекватний чітко визначеному поняттю. [...] термін асоціюється саме зі [...] сферою мовної комунікації, у якій він максимально збігається зі статусом репрезентанта наукового поняття» (Petrova, 2020, с. 94).

На початку 90-х рр. ХХ ст., після утвердження Україною незалежності, українське термінознавство відокремлюється й починає працювати у своєму руслі. Утім деякі науковці української школи продовжують дотримуватися традиційного підходу й пояснюють термін як слово чи словосполучення, що позначають поняття спеціальної галузі знань або діяльності й властиві характерні ознаки: системність (логіко-поняттєва та мовна), наявність дефініції для більшості термінів, тенденція до моносемічності в межах однієї терміносистеми, відсутність експресивності й стилістична нейтральність.

Сучасні дослідження терміна підтверджують необхідність уведення нової одиниці для оперування термінологічним знанням – «одиниці розуміння [спеціального знання]» (на противагу одиниці традиційного термінознавства – “поняттю”).

Українське термінознавство початку ХХІ ст., хоча й розвивається здебільшого в річищі традиційних поглядів стосовно терміна та наукових напрямів і аспектів (зокрема загальному, галузевому, типологічному, порівняльному, семасіологічному ономасіологічному, історичному, функційному), однак, як наголошує Вікторія Іващенко, формується новий підрозділ – *когнітивне* (когнітивно-дискурсивне) *термінознавство*, або, як його ще називають, когнітивно-комунікативне, чи гносеологічне, термінознавство, що, з одного боку, продовжує усталені традиції в царині теорії терміна, а з другого – набуває рис, притаманних сучасному етапові наукового пізнання, – міждисциплінарність (експансіонізм), відкритість, поліпарадигмальність, антропоцентризм, синергетизм. За спостереженням авторки цього дослідження, сучасне термінознавство розвивається, спираючись на багатолітні напрацювання, історію традиційного напрямку та новітні нетрадиційні погляди. Сучасні українські мовознавці досліджують термін як особливий мовний знак серед лексем національної мови, звертають увагу на специфіку його семантики, особливості вияву парадигматичних відношень, генезу, будову й структуру, дублетність і варіантність, що потребують унормування, уніфікування й кодифікування. Утім найважливішою проблемою сучасного українського термінознавства є збереження національного характеру української термінології за умов широких глобалізаційних процесів.

Заслугує на окрему увагу наукова школа українського термінознавства Ніни Федорівни Клименко, представлена у серії її праць Інституту української мови «Студії з українського мовознавства» (2017 р.), у монографії «Українська біологічна термінологія кінця ХХ–початку ХХІ ст.», у розділі «Детермінування та термінування лексики в сучасній українській мові» колективної монографії «Вплив суспільних змін на розвиток української мови». До актуальної проблеми відновлення національної самобутності українського словотворення, зокрема термінотворення, Н. Ф. Клименко незмінно підходила з позицій логіки внутрішньої організації системи сучасної української мови, її структури, утім, розглядаючи їх у широкому суспільно-культурному, когнітивному та комунікативному контексті, у контактах з іншими давніми і новими мовами (Карпіловська, 2018, с. 146).

Розбудова українського термінознавства пов'язана з діяльністю Карпіловської Євгенії Анатоліївни, яка наголошує на тому, що постання в певній терміносистемі (мовознавчій) різних означень того ж спеціального поняття доцільно розглядати в межах тенденції в когнітивному просторі фахової мови до уточнення обсягу змісту окремих термінів і в цілому поняттєвої структури терміносистеми. Поява нового позначення спеціального поняття свідчить про його осмислення

в новому аспекті. Ідеться при цьому не про інше оформлення тієї ж когнітивної структури позначення, зокрема про випрацювання питомого відповідника іншомовній номінації поняття, а про появу позначення того самого поняття, яке вербалізує його з іншою ознакою, з іншою когнітивною структурою. Є. А. Карпіловська доводить у своїх роботах ідею не прямолінійного, а спірального розвитку певних терміносистем і національного лексикону загалом. На певних етапах розвитку національних мов спільнота, активно осмислюючи й упорядковуючи номінаційний корпус своєї мови, закономірно повертається й до того ресурсу, який донині з різних причин перебував на периферії мови, був вилучений з активного вжитку. Уважний перегляд матеріалів загальних і термінологічних словників, безперечно, дає потужний поштовх для виявлення номінаційних ресурсів українського професійного лексикону, для з'ясування напрямів, у яких доцільно розвивати його когнітивний простір (Карпіловська, 2019, с. 18–19).

Термінознавство в його зарубіжному й українському досвіді має тривалу історію, але зміст його базової поняттєвої одиниці «термін» безперервно доповнюється, уточнюється, переосмислюється. Розуміння поняття «термін» у діахронії засвідчує, що жодна із запропонованих дефініцій представниками зарубіжних термінологічних шкіл, як і української школи, не є загальноприйнятою та універсальною, тобто від витоків до сьогодні не існує єдиного визначення головного поняття термінознавства. Дослідники припускають, що терміном може бути й слово, і словосполучення, і знак, і акронім, і абрєвіатура, і символ, і поєднання слова й букв-символів, а також поєднання слова та цифр-символів. Ключовим у визначенні терміна є дотримання «триєдиної основи терміна – предметне знання, логічне осмислення і мовне вираження», а також його зв'язок зі спеціальним поняттям та системою понять. Сучасна термінознавча наука вийшла на новий рівень свого розвитку. Вона продовжила напрацьовані традиції, але більшою мірою зазнала змін, переосмислила й виробила нові погляди – когнітивно й комунікативно-дискурсивно орієнтовані.

ЛІТЕРАТУРА

- Ганич, Д. І., & Олійник, І. С. (1985). *Словник лінгвістичних термінів*. Вища школа.
- Глуценко, В. А. (2017). *Порівняльно-історичний метод в українському та російському мовознавстві XIX ст. – 30-х рр. XX ст.* Видавництво Б. І. Маторіна.

- Дрозд, М., & Кияк, Т. (2002). Аспекти формування термінологічних стандартів. *Вісник Національного університету «Львівська політехніка». Серія «Проблеми української термінології», 453, 501–507.*
- Д'яков, А. С., Кияк, Т. Р., Куделько, З. Б. (2000). *Основи термінотворення.* Київ: КМ Academia.
- Єфименко, Т. М. (2022). *Перекладацька термінологія.* Видавець Румянцева Г. В.
- Загнітко, А. (2020). *Сучасний лінгвістичний словник.* Твори.
- Зеленько, А. С. (2010). Когнітивна лінгвістика. *Вісник Луганського національного університету імені Тараса Шевченка, 13 (II), 88–96.*
- Кальниченка, О. А., & Чернолатого, Л. М. (ред.) (2020–2021). *Енциклопедія перекладознавства: у 4 т. (Т. 1–3).* Нова Книга.
- Карпіловська, Є. А. (2018). Історія науки крізь життєпис ученого: Ніна Федорівна Клименко. *Українська мова, 3, 137–147.*
- Карпіловська, Є. А. (2019). Терміни – аспектні синоніми в когнітивному просторі мови. *Термінологічний вісник, 5, 18–25.*
- Карпіловська, Є. А. (2013). Термін у сучасній мовотворчості. *Українська термінологія і сучасність, IX, 185–181.*
- Клименко, Н. Ф. (2003). Динаміка словникового складу сучасної української мови на тлі міжслов'янських паралелей. *Мовознавство, 2–3, 97–118.*
- Клименко, Н. Ф. (2009). Термінування і детермінування в процесах інтелектуалізації сучасної української мови. *Studia Linguistica, 3, 100–107.*
- Клименко, Н. Ф., Карпіловська, Є. А., & Кислюк, Л. П. (2008). *Динамічні процеси в сучасному українському лексиконі.* Видавничий дім С. Бураго.
- Ковалів, Ю. І. (2007). *Літературознавча енциклопедія: у двох томах (Т. 1, Т. 2).* ВЦ «Академія».
- Коновченко, О. В. (2012). *Документування міжнародних договірних відносин.* Національний аерокосмічний університет ім. М. С. Жуковського «Харківський авіаційний інститут».
- Коптілов, В. В. (1997). *Теорія і практика.* Юніверс.
- Корунець, І. (2008). *Вступ до перекладознавства.* Нова Книга.
- Кузенко, Г. М. (2015). Теоретичні засади української школи художнього перекладу. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Серія: Філологія, 18 (2), 135–137.*
- Кун, Т. (2001). *Структура наукових революцій.* Port Royal.
- Леута, О. (2012). Сучасна парадигма лінгвістики – проблеми й перспективи. *Науковий часопис Національного педагогічного*

- університету імені М. П. Драгоманова. Серія 8. Філологічні науки (мовознавство), 4, 10–15.
- Мартинюк, А. П. (2011). *Словник основних термінів когнітивно-дискурсивної лінгвістики*. Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна.
- Мельничук, А. С. (1988). Предисловіе. У А. С. Мельничук (Ред.) *Методологические проблемы языкознания* (с. 3–16). Наукова думка.
- Мельничук, О. С. (Ред.) (1966). *Вступ до порівняльно-історичного вивчення слов'янських мов*. Наукова думка.
- Наконечна, Т. Ю. (2010). Наукова школа як фактор розвитку економічної науки. *Український соціум*, 2 (33), 123–132.
- Панько, Т. І., Кочан, І. М., & Мацюк, Г. П. (1994). *Українське термінознавство*. Світ.
- Петрова, Т. (2020). Розвиток теорії терміна в українській та зарубіжних термінологічних школах. *Slavica Wratislaviensia*, 172, 91–101.
- Проценко, Г. П., Шестопалова, Л. М., & Прохоренко, О. Ф. (2010). *Правнича лінгвістика*. Паливода А. В.
- Ребрій, О. В. (2016). *Вступ до перекладознавства*. Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна.
- Рогач, Л. В. (2000). *Семантична основа лінгвістичних термінів в українській та англійській мовах* [автореф. дис. канд. філол. наук, Київський національний університет імені Тараса Шевченка].
- Селіванова, О. О. (2008). *Сучасна лінгвістика: напрями та проблеми*. Довкілля-К.
- Селіванова, О. О. (2010). *Лінгвістична енциклопедія*. Довкілля-К.
- Степанова, А. А. (2020). Енциклопедія перекладознавства – всеукраїнський громадський проект. *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна, Серія «Іноземна філологія. Методика викладання іноземних мов»*, 92, 138–139.
- Стріха, М. (2000). *Український художній переклад: між літературою і націєтворенням*. Факт – Наш час.
- Туровська, Л. В. (Відп. ред.) (2019). *Термінологічний вісник: Збірник наукових праць* (Вип. 5). Інститут української мови НАНУ.
- Cabre, M. (2003). Theories of terminology: Their description, prescription and explanation. *Terminology Science and Research*, 14, 163–199.
- Cabre, M. T. (2014). Terminology. Theory, methods and applications. In M. T. Cabre (Ed.), *Cognitive Linguistic Studies*, 48.
- Picht, H. (1985). *Terminology: An introduction*. University of Surrey.
- Petrova, T. (2020). Розвиток теорії терміна в українській та зарубіжних термінологічних школах, *Slavica Wratislaviensia*, 172, 91–102.

Словники

- Русанівський, В. М., Тараненко, О. О., & Зяблюк, М. П. та ін. (Ред.) (2004). *Українська мова. Енциклопедія* (2-ге вид.). Видавництво «Українська енциклопедія» ім. М. П. Бажана.
- Бусел, В. Т. (Ред.) (2005). *Великий тлумачний словник сучасної української мови: 250000*. Перун.
- Шевченко, Л. (Уклад.) (2008). *Новий словник іноземних слів: близько 40 тис. слів і словосполучень*. «Арій».
- Білодід, І. К. (1970–1980). *Словник української мови: в 11 тт.* Наукова думка.

ЛЕКЦІЯ 2

ТЕРМІНОЗНАВСТВО ФІЛОЛОГІЇ: НАУКОВІ ПАРАДИГМИ, НАПРЯМИ, ТЕОРІЇ І ПРАКТИКИ

ПРОБЛЕМНО-ДИСКУСІЙНІ ПИТАННЯ

1. Філологічна наука в її парадигмах, напрямках, теоріях і практиках
 - 1.1. Наукові парадигми у лінгвістиці
 - 1.2. Наукові напрями літературознавства
 - 1.3. Наукові теорії і практики перекладознавства
2. Практики лексикографічної стандартизації мовознавчих, літературознавчих і перекладознавчих термінів

Ключові слова: термінологічна стандартизація (словники
основні терміни та енциклопедії термінів мовознавства,
та поняття літературознавства, перекладознавства)

1. Філологічна наука в її парадигмах, напрямках, теоріях і практиках

Філологія – сукупність наук, предметом вивчення яких у різних аспектах є мова й література: мовознавство, літературознавство та допоміжні – джерелознавство, текстологія, палеографія. Окремі з цих наук або їхні розділи перебувають на перетині з іншими науками або можуть розглядатися в їхніх межах, наприклад, джерелознавство – в історії, математична лінгвістика – у прикладній математиці, текстологія – у перекладознавстві. Первісно термін «філологія» означав тільки дослідження давніх писемних творів. Філологія виникла там і тоді, де й коли з'явилась потреба в їхньому витлумаченні. Спочатку філологія була комплексною наукою, що включала майже всі науки, однак дуже рано від неї відділилася філософія, і уже в кінці XVIII–XIX ст. вона звужилась тематично, оскільки від неї відокремилася історія. Поряд з класичною філологією, з'явилася філологія германська, романська, слов'янська. У XX столітті відбулася диференціація філології на окремі самостійні науки, які традиційно все ж продовжують об'єднуватися в групу філологічних наук, корелюючи в певних аспектах. Літературний

аналіз художнього твору доповнюється й характеристикою мовних його особливостей.

Взаємозв'язки мовознавства й літературознавства є дуже тісними, оскільки обидві науки вивчають витвори духовної культури (Карпенко, 2000, с. 697–698). На основі зв'язків мовознавства й літературознавства розвивалося й перекладознавство. Усвідомлення перекладу як мовленнєвої, а пізніше й комунікативної діяльності дозволило залучити до його наукового опрацювання положення багатьох актуальних мовознавчих теорій і напрямів. Сам розвиток мовознавства підготував потужний ґрунт для виникнення лінгвістики перекладу, відповідно до якої переклад трактується як еквівалентний перехід від актуалізованих у тексті одиниць однієї мови до одиниць іншої (Гуз, 2021, с.13), зокрема й літературному тексті.

З кінця ХХ ст. вчені в результаті тривалих дискусій дійшли висновку, що розвиток мови не є лінійним, бо надзвичайно складними й різноплановими є її зв'язки з суспільством, мисленням, свідомістю, культурою, мораллю тощо. Аналіз характеру цих зв'язків виявляє їх складну організацію, наявність не лише відмінностей, але й протиставлень. Накопичення таких протиставлень, як відомо з діалектики розвитку, спричиняє кардинальні зміни у науці – наукові революції (термін Т. Куна), а стани науки, що постійно змінюються – парадигмами (Леута, 2012, с. 10).

Т. Кун, запроваджуючи термін *парадигма*, мав на увазі, що деякі узвичаєні приклади фактичної практики наукових досліджень – приклади, що включають закон, теорію, їхнє практичне застосування і необхідне обладнання, – в сукупності дають моделі, з яких виникають конкретні традиції наукового дослідження (Кун, 2001, с.23). Селіванова О. О. визначає наукову парадигму як «представлення об'єкта науки у ракурсі понятійного апарату та процедур опису й аналізу певної течії, наукової школи; зразок наукових уявлень і дій у певний період на певній території».

1.1. Наукові парадигми у лінгвістиці. У лінгвістиці наукова парадигма набуває значення підходу до розгляду мови, сукупності принципів її дослідження, прийнятих у певній мовознавчій спільноті (Селіванова, 2010, с. 406).

Співіснування лінгвістичних парадигм – порівняльно-історичної (генетичної), системно-структурної, функційно-когнітивної, синергетичної, за іншими підходами, – дососюрівської, сосюрівської, постсосюрівської /елементнотаксономічної, системно-структурної, номінативно-екзистенційної – сприяло появі нових термінів і понять й переосмисленню усталеного поняттєво-термінологічного апарату у різних вимірах, аспектах, площинах.

Порівняльно-історична наукова парадигма (Ф. Бопп, Я. Гримм, брати Ф. і А. Шлегелі, В. фон Гумбольдт, датчанин Р. Раск) сформувала нову методологію в мовознавстві XIX століття, якій належить розробка процедур реконструкції (внутрішньої і зовнішньої) походження мов від прамов, установлення еволюційних змін і закономірностей розвитку споріднених мов шляхом їхнього порівняння на різних етапах розвитку (Селіванова, 2008, с. 22).

Згодом *головним принципом* порівняльно-історичного мовознавства став *історизм*. Мову почали розглядати як феномен, що історично розвивається, починаючи з ранніх етапів формування й закінчуючи останніми («мертві» мови) або подальшими перспективами розвитку. Принцип історизму реалізується не тільки в діахронічному, а й у синхронічному дослідженні мови. Як підкреслював О. С. Мельничук, з погляду історизму протиставлення синхронії і діахронії в мовознавстві слід допускати лише як умовний, штучний методологічний прийом, за яким не можна випускати з уваги безперервний процес мовного розвитку (Мельничук, 1988, с.8).

З принципом історизму тісно пов'язаний *принцип причиновості* (каузальності). Будь-яке наукове пізнання передбачає встановлення причин виникнення та розвитку об'єкта. Визначення об'єктивних причин, дія яких викликає якісні зміни в тому або іншому об'єкті, є суттєвим елементом теоретичного трактування процесу розвитку (Мельничук, 1966, с. 217).

Наступним уважають *принцип системності*, який реалізується у процесі лінгвістичної реконструкції. Специфічною рисою сучасної реконструкції є відтворення не окремих фактів, а прамови як системи, де різні реконструйовані елементи типологічно відповідають один одному (цит. за Глушенко, 2017, с. 21).

Теорія родовідного древа А. Шлейхера сприяла подальшій розробці порівняльно-історичного методу, адже реконструкція *прамови* повинна була враховувати розгалуження її діалектів і членування на окремі мови в межах сім'ї. Біологічну концепцію мови відстоювали й німецькі дослідники М. Рапп, М. Мюллер, Г. Курціус та ін., американський дослідник У. Уїтні. Заслугою А. Шлейхера перед мовознавством є чітке формулювання поняття індоєвропейської прамови, розробка методу її реконструкції, упровадження теорії мовного закону, висунення й обстоювання принципу системності в історичному мовознавстві, корекція морфологічної та генеалогічної класифікації мов, увага до фізіологічного та психофізіологічного боку мовленнєвої діяльності тощо (Селіванова, 2008, с. 24).

У межах молодограматичного етапу була обґрунтована теорія *ностратичних мов*. На початку XX ст. італійський лінгвіст А. Тромбетті

вперше здійснив спробу об'єднати сім'ї мов у макросім'ї, припустивши наявність у них споріднених зв'язків. У 1903 р. данський лінгвіст Х. Педерсен увів термін «ностратичні мови» як такі, що мають глибоку генетичну спільність й об'єднуються в одну макросім'ю (гіперсім'ю, надродину), – і вперше сформулював положення про спорідненість певних мовних сімей (урало-алтайської, індоєвропейської, афразійської). Це положення ґрунтувалося на накопиченому компаративізмом і лінгвістичною типологією XIX ст. матеріалі порівнянь мов різних сімей (праці В. Шотта, Г. Меллера, А. Кюні, Ф. Боппа, А. Тромбетті й ін.). Генетична спорідненість ностратичних мов виявляється в наявності більше 1000 споріднених кореневих й афіксальних морфем (причому кореневі морфемі представляють коло головних елементарних понять: частин тіла, спорідненості, явищ природи, тварин, рослин, дій, якостей тощо), а також у генетичній тотожності найбільш сталих частин системи граматичних морфем (афіксів словозміни) (Селіванова, 2008, с. 25).

Напрямами порівняльно-історичного мовознавства залишаються в сучасному мовознавстві: 1) історико-генетичний, орієнтований на встановлення історичних законів розвитку споріднених мов від прамови; 2) типологічний, метою якого є визначення й опис типологічних рис мов світу; 3) ареальний, що досліджує взаємодію географічно контактних мов, мовні союзи тощо (ареальна лінгвістика, становлення якої відбулося наприкінці XIX ст.).

Називають три якісно нових чинники, що визначили стан сучасного порівняльно-історичного мовознавства: 1) упровадження принципів системної реконструкції; 2) розробку методики внутрішньої реконструкції; 3) застосування принципів ареальної лінгвістики в методології порівняльно-історичного мовознавства (цит.за Селіванова, 2008, с. 27).

Як альтернативна порівняльно-історичному мовознавству наприкінці XIX століття виникла *структуралістська (таксономічна, системно-структурна)* наукова парадигма. Засновником структурної лінгвістики вважають Ф. де Соссюра, який сформулював положення про знаковий характер мови, зовнішню і внутрішню лінгвістику, розмежував синхронію й діахронію мови, мовлення і мовленнєву діяльність.

У структурній лінгвістиці виділяють три основні школи: Празький лінгвістичний гурток, Американська дескриптивна лінгвістика і Копенгагенська школа (глосемантика). Представники Празького лінгвістичного гуртка визначали мову як систему знаків, що є корелятами розмовної дійсності, без якої вони не мають смислу; структура мови тісно пов'язана зі структурами, що її оточують, звідси інтерес до функціонування мови, її зв'язків з іншими галузями науки.

Визнавалося протиставлення мови і мовлення, але не синхронії й діяхронії. Найбільше досягнення гуртка – заснування фонології, яка чітко ілюструє положення про те, що у мові важливі не самі фонemi, а й відношення між ними.

Американська дескриптивна лінгвістика відзначається докладною розробкою формальних методів аналізу й опису мови – дистрибутивний аналіз, трансформаційний, аналіз за безпосередніми складниками, індуктивне і дедуктивне моделювання. Копенгагенська школа (глоссематика), засновник якої Л. Єльмслев ставив за мету створити несуперечливу найабстрактнішу загальну теорію мови, прийнятну для будь-якої мови, спираючись на спільні для всіх мов незалежні від часу (панхронічні) відношення між мовними елементами, взаємозалежність, детермінацію, констеляцію. Розроблено вчення про плани змісту і вираження, знакову функцію, принцип простоти у лінгвістичній теорії (Перебийніс, 2000, с. 608).

Головними принципами структуралістської наукової парадигми в лінгвістиці були системність, онтологічний дуалізм (існування інваріантів системи щодо сукупності їхніх реалізацій у мовленні на всіх рівнях), редукціонізм (обмеженість досліджень внутрішньою структурою мовної системи без урахування діяльності мовців у конкретних мовних ситуаціях), реляціонізм (абсолютизація відношень у мовній системі на противагу проблемам зв'язку мови й мислення, мови й суспільства, мови й комунікації, а також постулювання залежності мовного елемента від системи в цілому і його місця відносно інших елементів), опозитивність (визначення диференційного змісту елемента шляхом перевірки його протиставлень іншим елементам у парадигматичному класі або в синтагматичній послідовності), логіцизм (застосування реляційної логіки в семантиці й синтаксисі). Лінгвістичний структуралізм сприяв проникненню до мовознавства математичних методів дослідження (математичної логіки, теорії множин, теорії графів, статистики, теорії ймовірностей) (Селіванова, 2008, с. 30).

Функціонально-комунікативна (прагматична) наукова парадигма характеризується сприйняттям об'єкта в його взаємодії із середовищем як діяльності, функціонування системи. Тому цю парадигму інколи називають структурно-функціональною (А. Мартіне) або функціонально-системною. Функціоналізм у лінгвістиці забезпечує дослідження мови як діяльнішого, цілеспрямованого живого організму, представленого численними мовленнєвими продуктами у відповідних актах комунікації.

Виділяють такі ознаки функціонального прагматизму в лінгвістиці:

– психосеміотичний динамізм (дуалізм форми і змісту, інтенції й експлікації, інваріанта й факту),

- активний комунікативізм (орієнтованість на практику спілкування, на комунікативну зацікавленість носія мови),
- ідентифікованість (орієнтація на індивідуальну мовну здатність і конкретні комунікативні ситуації),
- структурність (прагнення до виокремлення якнайбільшої кількості елементів, ознак об'єкта й аспектів дослідження);
- системність (орієнтація на залучення до дослідження, узгодження й синхронізацію максимальної кількості аспектів);
- дедуктивність (прагнення до висунення якомога більшого числа гіпотез й узагальнених уявлень);
- прагматична пояснювальність (прагнення надати практично цінне, інструментальне знання задля орієнтації в майбутньому досвіді),
- максимальна концептуальна та термінологічна прозорість і чіткість (цит. за Селіванова, 2008, с. 31).

Витоки функціональної парадигми в лінгвістиці спостерігалися і в положеннях німецького лінгвіста й філософа В. фон Гумбольдта, який головну мету науки про мову вбачав у переході її вивчення від системних явищ до їхнього функціонування в мовленні, у Ф. де Соссюра, який вважав необхідним розмежувати лінгвістику мови й мовлення, що було підхоплене його учнями й послідовниками (А. Мартіне).

Функціональний прагматизм зумовив становлення нових галузей мовознавства: теорії мовленнєвих актів, лінгвопрагматики, лінгвістики тексту, теорії мовної комунікації, паралінгвістики, теорії мовленнєвої діяльності та ін. (Селіванова, 2008, с. 32).

У середовищі функціоналізму поступово формується нова наукова парадигма – *когнітивно-дискурсивна*, яка вивчає мову як інструмент для отримання, зберігання, обробки, переробки й використання знань, що формують у свідомості мовця певну інформаційну систему. Загальній меті когнітивної лінгвістики – виявленню специфіки формування ментальних структур і їхнього відображення в мові – дають матеріал сьогодні фактично всі мовознавчі напрями й методи: генеративна граматика і лексична семантика, функціоналізм і семасіологія (ономасіологія), психо- і соціолінгвістика, трансформаційні й дистрибутивні методика, нейролінгвістичні розробки, філософія мови тощо. Усе це засвідчує передусім інтегральний характер когнітивних досліджень, що зумовлює їхню масштабність і міждисциплінарність. Вчені зрозуміли, що продовжувати вивчати так звані поверхневі структури мови за допомогою традиційних лінгвістичних прийомів нині неефективно: функціональний, семантичний і композиційно-семантичний прийоми аналізу тексту досить переконливо продемонстрували як свої переваги, так й обмеженість у вирішенні проблем розуміння змісту тексту. Наука

на межі тисячоліття потребує нової парадигми, бо усі аспекти мовної структури не функціонують автономно, а, навпаки, фундаментальним чином залежать від механізмів реальної мовленнєвої діяльності і від когнітивних структур, які має індивід. Окрім цього, мовознавці переконливо зрозуміли, що подальше використання прийомів класичних дефініцій не дасть змоги виявити нові грані природи й функціонування мови, оскільки мовні об'єкти за своєю природою не піддаються адекватному теоретико-кількісному моделюванню. Вони не можуть бути задані мінімальним набором необхідних і достатніх якостей, а континуально переходять один в одного. Однозначне їх розрізнення можливе лише на окремих екстремальних прототипових точках, а тому прагнення до абстрактної точності при дослідженні мовних об'єктів спричиняє їх невірне тлумачення (Леута, 2012, с.12).

Український мовознавець Зеленько А. С. визначає такі теорії та концепції в когнітивній лінгвістиці, як когнітивна семантика, відмінкові граматики, когнітивна граMATика Р. Ленекера, теорія гештальтів Дж. Лакоффа, конструкційна граMATика Ч. Філлмора, та додає свій авторський напрямок когнітивної лінгвістики – «синергетичний детермінізм» (Зеленько, 2010, с. 95).

Термінологічний апарат когнітивно-дискурсивної лінгвістики ще перебуває у стадії становлення, серед яких представлені як питомі мовознавчі поняття (мовний знак), так і нові, що виникли із розвитком когнітивної лінгвістики (концепт, фрейм, домен, образ-схема), прагматики та дискурсології (дискурс, одиниці дискурсу, ситуативний контекст, пресупозиції, інференції) (Мартинюк, 2011, с. 4).

Надзвичайно перспективними видаються ідеї, сформульовані найновішою *синергетичною парадигмою* (теорією спільної дії, теорією самоорганізації), яка має справу з відкритими нелінійними системами живої і неживої природи.

В основі синергетичної парадигми в мовознавстві, як зазначає Леута О., лежить «кваліфікація мовної системи як складної, відкритої, нелінійної, еволюційної, що функціонує за рахунок взаємодії власних підсистем і взаємної детермінованості інших зовнішніх систем середовища (етносу, його культури, свідомості, соціуму) і перебуває у стані більшої чи меншої рівноваги (є нестійкою, нестабільною), маючи регуляторні механізми, які забезпечують динаміку, самоорганізацію та збереження цієї системи».

На думку Селіванової О. О., головними поняттями синергетики є самоорганізація як здатність системи до стабілізації деяких параметрів шляхом спрямованої впорядкованості її структури й функцій із метою протистояння ентропійним чинникам середовища; біфуркація – місце, де відбувається розгалуження шляхів еволюції системи; флуктуація –

випадковості, ознаки хаосу, які перебувають у точках біфуркації й можуть визначити зміни системи у відповідному домінантному напрямку; аттрактор як внутрішня тенденція до відносно стабільного стану системи (Селіванова, 2008, с. 35).

Дослідниця вбачає майбутнє лінгвосинергетики в переході від дослідження об'єкта наукової галузі у статистиці рівноваги й ізольованості до аналізу його системної природи у взаємній детермінованості з іншими системами зовнішнього середовища з огляду на ресурси збереження й розвитку цього об'єкта шляхом самоорганізації й послаблення деструктивних чинників (Селіванова, 2008, с.36).

1.2. Наукові напрями літературознавства. Літературний напрям XVI–XVIII століття (який може претендувати на статус наукової парадигми) – Бароко визначався як синтез культур і відповідав витонченому смаку. Водночас у кожному письменстві бароко мало свою специфіку:

- в іспанському було напружене філософським пошуком,
- у німецькому – супроводжувалося емоційно-афективними ознаками,
- в англійському – характеризувалося метафізикою й теософією,
- у французькому – аналітично-інтелектуальною спрямованістю,
- у польському – акцентуацією на шляхетсько-ірраціональному зображенні,

- в українському – пов'язувалося з пасіонарною силою козацтва та з фольклором, зокрема зі сміховою культурою.

За доби бароко набула поширення пасторальна, сатирична, моралізаторська, бурлескна, філософсько-дидактична лірика, пасторальний, галантно-героїчний, комічний роман, трагікомедія, філософська драма тощо. Письменники використовували традиційні форми (сонет, елегія, панегірик, пасторальні чи лицарські романи, подорожні нотатки тощо), окреслювалося протистояння класицизму, заперечення строгої канонізації художніх правил. Твори письменників епохи бароко привертати увагу відкритістю, орієнтацією на синтез мистецтв (курйозна поезія, зокрема фігурні вірші), інтелектуальною грою, динамікою мислення, одивненням літератури, що виявлялося у високому, середньому та низькому стилях (Ковалів, 2007, с. 116).

Антитетичний бароко напрям у європейській літературі – **класицизм**. Має смислову спорідненість із класикою, але відрізняється від неї за семантичними та функціональними показниками. Класицизм уперше заявив про себе в італійському письменстві XVI століття доби Відродження. Важливим було дотримання традиційної канонічності жанрів, які визначали вибір засобів емоційного впливу ода мала відобразити

захоплення, трагедія – співчуття, комедія – щирий сміх, сатира – гнівне висміювання. Нормативними вважалися гармонія, логічна побудова композиції, простота фабули, співмірність частин твору, його ясність і чіткість, кларизм. Образної структури Краси та Істини можна досягти через розум, ототожнений з приборканою природою, яку сприймали як відкриту розумом сутність речей (Стефанова, 2020). Із логоцентризмом пов'язана еталонність класицизму, строга регламентація літератури, до яких не належали міфи, фольклор, сміхова культура, художня спадщина середньовіччя, традиційний бурлеск. Поетика класицизму вплинула на «епоею в прозі», чи «романічну новелу».

У мові запроваджували правила ясності та чистоти, ідеалом проголошували афористичний, понятійний дискурс, який відповідав би засадам закону трьох стилів, дозволялося використання алегорій на зразок Марс – війна. Лаконізм протиставляли веломовності, добропорядність – екстравагантності. Особливо важливою класицисти вважали категорію гарного смаку, тлумачили її як колективну естетичну норму, вироблену «досконалою» спільнотою. Ретельно розробляли правила версифікації. Персонажами класицистичних творів ставали особи високого походження, яким протиставляли злочинців (Ковалів, 2007, с. 484–486).

Конкретно-історичний напрям у літературі, особливістю якого було протиставлення буденному життю високих ідеалів, яких прагне непересічний індивід, схильний до сильних, яскравих переживань, пристрастей, екстазу, уважний до душевних поривів та інтуїтивних осянь – **романтизм**. Визначальними стали заперечення логоцентризму, культу розуму, запровадження ідеалізму, увага до фольклору, фантастики, екзотики у світі-хаосі. Виник наприкінці XVIII століття майже одночасно у Німеччині, Англії й Франції, на початку XIX ст поширився у Польщі, Італії, Австрії.

Ю. Ковалів акцентує увагу на тому, що «в добу романтизму розвиваються жанри драми, в яких порушувалася сценічна ілюзія, глядачів залучали до участі у виставі, фантастичної оповіді, ліро-епічної поеми, балади. Можливості поетичного мовлення, уподібненого до музики, розширилися завдяки полісемії, розгалуженій асоціативності, сугестивній метафорі, гнучкій просодії. Пафос самовизначення й утвердження особистості поєднувався з усвідомленням самотності всіх народів і національно-культурних традицій, з фаховою оцінкою фольклору, в якому, на думку романтиків, панував дух природної культури, втраченої цивілізації» (Ковалів, 2007, с. 350–352).

Конкретно-історичний напрям у літературі і мистецтві XIX столітті, в якому надавали переваги пізнанню, об'єктивному розкриттю сутнісних явищ, визначальними були поняття «правда», «правдоподібність»,

«істина», «достовірність», «об'єктивність», «практичний тип мислення» є **реалізм**. Особливого значення у наративі реалізму надавалося конфліктності, драматизації бінарних опозицій, тлумачений як сюжетно-композиційний спосіб структурування художньої правди. У літературі переважали прозові жанри, зокрема роман, повість, особливо цінувалася автобіографія, мемуари, щоденники та інші тексти строго документального змісту. Поезію відтиснули на периферію літературного простору. Реалізм переорієнтовувався з минулого на сучасність, на визнання конкретно-історичного підходу в художньому осмисленні явищ дійсності, трактував історію як поступальний розвиток (прогрес), надавав значення правдивості змалювання деталей, підтримував віру в гуманістичні ідеали, більшість із яких виявилися фантомними, зокрема під час кризи логоцентризму (Ковалів, 2007, с. 305–306).

Наприкінці XIX століття як заперечення ілюзіоністсько-натуралістичної практики в художній дійсності, як спростування заангажованості митця виникає наступний літературний напрям – **модернізм**. Недосконалість літературознавчого апарату зумовлювала понятійну дифузю, наслідком якої було те, що модернізм ототожнювали або поєднували з декадансом. Спостерігалася відмова від деяких елементів поетики, зокрема сюжету, композиції, характеру, хронологічної побудови твору, несприйняття соціологічного аналізу та логоцентричних настанов. Натомість митці актуалізували «потік свідомості» (Дж. Джойс, М. Пруст), «тропізми» (Ковалів, 2007, с. 65–66).

Більшість літературознавців сприймає **постмодернізм** як конкретно-історичний напрям у постіндустріальному суспільстві з його перевагами інакшого над універсальним, типовим, особистості над спільнотою, людини над державою, внаслідок чого відбуваються розпад єдності, утвердження множинності. Вони наголошують, що новітня всеохопна концепція стосується не так питань світогляду, як світовідчуття. Актуальним залишається емоційне ставлення індивіда до життя, що зумовлює розвиток постмодерністської чуттєвості як настанови на сприйняття фрагментаризованих й семіотизованих реалій. В аспекті буття, зокрема художнього, постмодернізм вказує на протидію предметів людському впливу, «помсту» за спроби їх переінакшити, на підставі чого виникає враження вичерпності буття, в межах якого дійсність зазнає препарування, переведення з «нерозумного» стану в «розумний». Скепсис щодо настанов перетворення довоколишнього світу вивільняє інтелект від щонайменшої класифікації, породжує постнекласичну онтологію розуму.

1.3. Наукові теорії і практики перекладознавства пов'язані з різними періодами в цій сфері або так званими «поворотами»: від появи

дисципліни до «прагматичного повороту» в лінгвістиці, «повороту до культури» 1980-х років, інтердисципліного повороту 1990-х та інших векторів 1990-х (емпіричного, глобалізаційного тощо). Мері Снелл-Горбі (Snell-Hornby, 2006).

Лише в другій половині ХХ століття вчені починають обговорювати потреби в проведенні систематичних наукових досліджень перекладу та в розробці його теорій. У другій половині ХХ століття відбулися значні кількісні та якісні зміни, що вплинули на характер перекладацької діяльності і на вимоги до перекладу та перекладачів: вже після закінчення Другої світової війни зростають масштаби перекладацької діяльності, з'являються нові види перекладу; актуалізуються його інформативні види; зростають вимоги до його точності; підсилюється увага до текстів технічного характеру, переклад яких вимагає від перекладача фахових знань у відповідній предметній області; зростає тематична різноманітність текстів, яка супроводжується їх стилістичною різноманітністю; збільшується кількість так званих канонічних перекладів, тобто таких, які набувають офіційного статусу, виступаючи в якості загальноновизнаного представника першоджерела.

Починаючи з 1950-х років у наукових колах інтерес до перекладу значно зростає, причому переважно з лінгвістичної точки зору. Визначними вченими того часу були французький мовознавець та семіотик Жорж Мунен (Луї Лебушер), американський мовознавець та перекладач Біблії Юджин Найда, який запровадив ідеї Н. Хомського до «наукового» аналізу перекладу та еквівалентності (трансформаційна модель перекладу), та канадці Жан-Поль Віне та Жан Дарбельне, які написали порівняльну стилістику французької та англійської мови.

Дж. Голмс запропонував розгорнуту структуру «емпіричної дисципліни», яка має царину «чистих» наукових досліджень, що поділяється на такі гілки як 1) «deskриптивне (описове) перекладознавство» та 2) «теоретичне перекладознавство або теорію перекладу». Цілі чистого перекладознавства полягають у тому, аби «описувати явище перекладу [як процесу, так і результату], як вони проявляються у світі нашого досвіду, встановлювати загальні принципи, за допомогою яких ці явища можливо пояснити та передбачити» (Holmes 1988: 71). До «чистого перекладознавства» Голмс додає третю галузь – «прикладне перекладознавство», у якій результати досліджень «чистого перекладознавства» застосовуються «в реальних ситуаціях перекладу, у навчанні перекладу та у критиці перекладу».

Ендрю Честерман (Chesterman, 1997: Розділ 2) виявляє п'ять стрижневих ідей (переклад з джерельної мови на цільову мову; еквівалентність; неперекладність; вільний переклад відносно буквального перекладу; всякий твір є перекладом) та вісім етапів у їхній еволюції в

теорії перекладу (слів, слова Божого, риторичний, логосу, лінгвістичний, комунікативний, цільової культури та когнітивний).

Незважаючи на відмінності у точках зору, в історії дисципліни на Заході до кінця ХХ століття у загальних рисах розрізняються наступні стадії, які часом частково збігаються:

1. Лінгвістична теорія перекладу, включаючи порівняльний аналіз мовних систем, та поява центрального поняття еквівалентності між перекладом та його першоджерелом;

2. Функціональні підходи до перекладу, що виникли в Німеччині, включаючи теорії зв'язку типів текстів і методу перекладу та скопос-теорію, у якій мета комунікації та функція цільового тексту, а не джерельного, вважаються за вирішальну. З'являються підходи до перекладу, що базуються на текстуальному та дискурсному аналізі, які, в цілому, запозичують більше динамічні моделі з лінгвістики (особливо з системнофункціональної лінгвістики) для того, щоб аналізувати перекладацьку комунікацію з функціональної точки зору. У цих підходах фокус уваги зміщується з художнього перекладу на переклад широкого кола нехудожніх текстів;

3. Полісистемна теорія у тому числі Маніпуляційна школа та гілка дескриптивного перекладознавства. Метою багатьох з цих досліджень є встановити норми перекладу в різні суспільноісторичні моменти;

4. «Поворот до культури» у 1990-х роках перекладознавство запозичує та адаптує теоретичні моделі з культурології та гендерних досліджень, постколоніальних досліджень;

5. Невпинний інтерес до філософських питань, які стосуються літературної герменевтики та етики. Праця Лоуренса Венуті *The Translator's Invisibility* («Непомітність перекладача») (1995/2008) виявилася особливо впливовою у розвитку моральної критики перекладацьких тенденцій очужувального та одомашнювального перекладів, особливо останнього, який, на думку Венуті, домінуючи у британській та американській видавничій практиці, знищує сліди характерних ознак чужого.

У новому тисячолітті перекладознавство продовжує розвиватися у самих різних напрямках. Спостерігається відчутний інтерес до незахідних теорій, до чого на початковому етапі спонукали постколоніальні дослідження.

Він супроводжується розвитком перекладознавства по всьому світу, а особливо у Китаї, в Індії, в арабських країнах. Деякі з публікацій у цій сфері спрямовані на розповсюдження того, що уявляється вузловими ідеями, через антології чи критичні вступні слова, причому тут особливо помітним є китайський дискурс про переклад. Також спостерігається зростання зацікавленості не так у самому перекладі, як у ролі перекладача.

Інша сфера колосального поступу в дослідженнях перекладу пов'язана з технічним прогресом та новими технологіями, появою інструментів автоматизованого перекладу. Удосконалення технологій мало також помітний вплив на дослідження перекладу, причому з вагомими результатами для автоматизованого та машинного перекладу різних типів та, в орієнтованих на процес та когнітивних дослідженнях, для підйому корпусного перекладознавства, розвитку технології запису думок в голос (think-aloud protocols), технології айтрекінг (eye-tracking), яка дозволяє відслідковувати напрямок, тривалість та деякі інші параметри погляду підслідного, та інших допоміжних засобів для спостереження за процесом прийняття рішення перекладачем. Нові технології генерували свої власні підгалузі діяльності та дослідження, серед яких найпомітнішим є аудіовізуальний переклад або мультимедійний чи екранний переклад, який став включати до свого складу не лише давно усталені практики дубляжу та субтитрування, але й також локалізацію відеоігор, поширення неофіційного фенсабу («аматорські субтитри»): відеоматеріал з субтитрами рідною мовою, випущений незалежно від офіційних розповсюджувачів) (Кальниченко, 2017, с.13–23).

На теренах сучасної України початок перекладної діяльності сягає IX ст. Грецькі монахи Кирило та Мефодій почали свою діяльність зі створення алфавіту, відомого усьому світові як кирилиця. Вони переклали з грецької церковнослов'янською декілька релігійних текстів, в тому числі Новий Заповіт, Псалтир та молитовник. Більшість перекладів у XI–XIII столітті мали буквалістський характер, що було цілком закономірним з урахуванням релігійного характеру першоджерел, однак їхня мова була тісно пов'язана з народною мовою Київської Русі. Період з XIV по XVII ст. пов'язаний з визнанням ролі перекладачів у розвитку мови та культури, яка починає отримувати суспільне визнання. До видатних перекладачів цього періоду можна віднести Максима Грека, який наполягав на необхідності ретельно аналізувати оригінал, аби виявити в ньому усі приховані нюанси та алегорії. А для цього перекладач має не тільки знати мову, але й володіти широкими філологічними знаннями. Свої приписи він доповнював численними зауваженнями стосовно лексики, ритмічної організації та кінетичних особливостей грецької мови, які мають бути відтворені у перекладі (Ребрій, 2016, с. 21–23). На початку XIX ст. починає формуватися власна українська традиція літературного перекладу. Першим згадують ім'я відомого філософа Григорія Сковороди, автора цілої низки поетичних та прозових перекладів здебільшого з латинської мови.

Перед українськими перекладачами кінця XIX – початку XX ст., як і перед їхніми попередниками, стояли завдання просвітницького й культуротворчого, а також естетичного характеру. Невіддільним від

просвітницького в останній третині XIX ст. став культуротворчий аспект праці українських перекладачів: після загибелі розвиненої барокової (зокрема й книжної) культури XVII – початку XVIII ст. із часом визрівала потреба культурного будівництва на новоевропейських засадах. Специфічна роль у цьому відбудовчому процесі належала українському художньому перекладу: його матеріалом була жива українська мова як інструмент національної ідеї, а в ширшому плані – українська культура в цілому як унікальний спосіб бачити світ, а саме в колі інших європейських і світових мов та інших національних культур (Кузенко, 2015, с.135 цит. за М. Стріха, 2000). У сучасних дослідженнях сформувалось розуміння двох течій в історії українського перекладу (Корунець). Перша, «класична», походить від М. Старицького та І. Франка; сягнувши вершин у неокласиків, вона виявляється сьогодні в практиці більшості провідних майстрів: від Г. Кочура до М. Москаленка. Її представникам притаманне тяжіння до вироблених літературних норм, орієнтація на новітню європейську й національну традицію, обережне ставлення до експерименту в галузі форми та лексики, прагнення відтворювати стильові риси оригіналу переважно засобами нормативної мови. Другу, «фольклорну», течію, що спирається на усну творчість і традиції бароко, репрезентують П. Куліш, І. Костецький, В. Барка, М. Лукаш. Представникам цієї течії властива схильність до експериментів, використання фольклорного й діалектного матеріалу для відтворення стильових особливостей першотвору. В Україні інтенсивний розвиток художнього перекладу починається в 20–30 рр. XIX ст. Більшість українських перекладів цього часу не відтворює національну своєрідність оригіналів чи принаймні їхні формальні характеристики: поети скорочують або, навпаки, розширюють тексти оригіналів (Стріха, 2000).

У другій половині XIX ст. спостерігається розквіт творчої діяльності М. Старицького (увійшов до історії вітчизняного перекладу завдяки роботі з «Гамлетом» В. Шекспіра), І. Франка (автор перекладу першої частини «Фауста» Й. Гете, «Мертвих душ» М. Гоголя, політичної лірики Г. Гейне), Лесі Українки (відома в історії українського художнього перекладу своєю роботою над десятками ліричних віршів Г. Гейне, прозою М. Гоголя, уривками з творів Гомера, Данте, Дж. Байрона, ліричними піснями давнього Єгипту та гімнами з давньоіндійської «Рігведи»). Перекладознавчі публікації в Україні впродовж XIX ст. дедалі більше акцентували на засвоєнні здобутків світової цивілізації через переклади як одну з основних вимог до творення сучасної національної літератури, а отже, і нації.

Українське перекладознавство впродовж XX ст. пройшло тривалий та складний шлях. Чільне місце як теоретик і практик українського художнього перекладу XX ст. посідає М. Рильський (переклади поеми

А. Міцкевича «Пан Тадеуш», Вольтера «Орлеанська діва», новели Г. де Мопассана, оповідання Дж. Лондона), М. Бажан (переклад «Витязя в тигровій шкурі» Ш. Руставелі, «Фархад і Ширін» А. Навої, твори Й. Гете, Ф. Гельдерліна, Р. Рільке тощо). Переклади М. Бажана характеризує відтворення найтонших нюансів думки автора в поєднанні з глибокою увагою до особливостей поетичної мови оригіналу, зокрема її ритміки й фонетики (Кузенко, 2015, с.136).

2. Практики лексикографічної стандартизації термінів і понять мовознавства, літературознавства і перекладознавства

У ланцюгу термінів на позначення поняття «приведення чого-небудь до єдиної форми» «спостерігається ієрархічна підпорядкованість»: систематизація – «розташування чого-небудь у певному порядку і зв'язку частин» (НСІС, с. 563), унормування – «визначення, запровадження норми в чому-небудь» (СУМ, X, с. 452; ВТС, с. 1508), уніфікація – «зведення чого-небудь до єдиної форми, системи, єдиних нормативів» (СУМ, X, с. 451; ВТС, с. 1508), кодифікація – «вироблення загальноприйнятих норм літературної мови», заключним етапом у якому є **стандартизація** (стандартизування): «дотримання єдиних стабільних граматико-стилістичних норм у національній мові (СУМ, X, с. 644; ВТС, с. 1383) (Козирева, 2019, с. 311).

Одним з найперших етапів у термінологічному ланцюгу створення термінологічного стандарту є логічний аналіз поняттєвого середовища предметної галузі. На цьому етапі закладаються основи термінологічного стандарту – системність термінів, визначення поняттєвої структури предметної галузі на основі термінів. Це відправна точка, яка визначає подальшу роботу з технології створення термінологічного стандарту та його експертування. Фаховий аналіз стандарту полягає в тому, щоб термінологічне значення терміна (його дефініція) відповідало знанням з предметної галузі (Дрозд & Кияк, 2002, с. 504).

Термінологічна стандартизація:

- повинна передувати технічній стандартизації;
- проводиться з метою мовної економії;
- має бути гнучкою, узгодженою з дійсним вживанням термінів, проте вона не повинна змінюватися без переконливих вагомих причин;
- проводиться в тісній співпраці філологів-термінологів і фахівців у відповідній галузі науки чи техніки.

Методологічною основою стандартизації науково-технічної термінології є системний принцип впорядкування, який передбачає аналіз та оцінку

кожного терміна як елемента терміносистеми й кожної терміносистеми як елемента взаємопов'язаних терміносистем (Дрозд & Кияк, 2002, с. 503–504).

Термінологія як найбільш рухлива частина словникового складу мови знає постійних змін: одні терміни виходять з активного словникового складу, на їх місці з'являються нові слова на позначення сучасних спеціальних реалій і явищ. Практична лексикографія, виходячи з накопиченого досвіду, визначає умови можливості / неможливості включення спеціального слова в словник загальнолітературної мови, а саме: важливість і актуальність понять і реалій, позначених терміном, його суспільна значимість (Козирева, 2019, с. 312).

Лінгвістика XXI століття становить синтез різних теорій, методологій і наукових парадигм (див п. 2). Розширення сфери мовознавчих досліджень, глобалізація наукових пошуків і доступність будь-якої інформації у сучасному світі зумовили формування відносної толерантності до строкатих напрямів і течій мовознавства (Селіванова, 2008, с. 3).

До кола понять сучасної лінгвістики залучені терміни міждисциплінарного характеру, актуалізовані в мовознавстві такими інтегральними дисциплінами, які набули статусу самодостатніх наук зі своїми методами дослідження: етнолінгвістика, когнітивна лінгвістика, корпусна лінгвістика, психолінгвістика, соціолінгвістика, лінгвокультурологія, юридична лінгвістика та ін. У результаті розпрацювання лінгвістичних явищ з позицій міждисциплінарності та наукових пошуків в ракурсі вище згаданих наук вчені й навіть молоді дослідники запропонували чимало нових дефініцій і термінів на позначення нових понять. Цей процес триває і потребує відповідного реагування і не лише в плані використання тих чи тих термінів і понять, але щодо коректності запропонованих інтепретацій. Водночас у межах класичних науково-лінгвістичних парадигм сформувався напрями і школи, що послуговуються усталеним термінологічним апаратом, але надають окремим поняттям власного суб'єктивного тлумачення. Така ситуація, як пише А. П. Загнітко, аргументує необхідність систематизації актуального поняттєво-термінологічного міждисциплінарного лінгвістичного апарату (Загнітко, 2020, с. 4).

У наявних термінологічних джерелах лінгвістичного спрямування систематизовано терміноапарат, що активно використовується в мовознавчих дослідженнях; запропоновано визначення уточнених термінів традиційного мовознавства; простежено динаміку та співвідношення сучасного терміноапарату із науково-лінгвістичними парадигмами; ураховано унікальні лінгвістичні термінологічні новації початку XXI століття передовсім з прагмалінгвістики, теорії мовленнєвих жанрів, дискурс-аналізу, лінгвоконцептології, аксіолінгвістики тощо.

Зокрема у Словнику сучасної лінгвістики (автор А. П. Загнітко) основним завданням є допомога в розумінні терміна і відповідного поняття, вияв його основних і неосновних зв'язків з іншими термінами та поняттями. Тлумачення та характеристику термінів і понять подано з розширенням їхніх диференційних ознак через інші терміни і поняття (Загнітко, 2020, с. 6).

У Словнику основних термінів когнітивно-дискурсивної лінгвістики А. П. Мартинюк систематизовано термінологічний апарат нової міждисциплінарної мовознавчої науки – когнітивно-дискурсивної лінгвістики, що перебуває у стадії становлення. Словник також містить терміни класичної структурної парадигми зі сфери лінгвoseміотики, з-поміж яких поінтерпретовано ключовий термін **МОВНИЙ ЗНАК**, схарактеризовано зміст термінів і понять когнітивної лінгвістики, лінгвопрагматики та лінгводискурсології.

У праці *Сучасна лінгвістика: термінологічна енциклопедія Селіванової О. О.* представлено тлумачення термінів і понять традиційних і новітніх лінгвістичних напрямів. Кожна стаття енциклопедії містить походження термінів, історію їх виникнення і шляхи розпрацювання, аналіз дискусійних питань мовознавчих дисциплін; головні ознаки й типи представлених лінгвістичних реалій; їхні синонімічні й антонімічні кореляти, англійськомовні еквіваленти.

Поява «Літературознавчої енциклопедії» зумовлена потребою понятійної інтеграції фіксованого у відповідному термінологічному апараті історичного досвіду національного і світового письменства, його сучасної творчої практики і теоретичної рецепції. Йдеться передусім про якнайповніше узагальнення і конкретизацію літературознавчих концепцій, які стосуються родових, видових і жанрових структур, специфіки стилів. Крім статей, що відображають загальні і конкретні тенденції творчого процесу та поетики, значну увагу приділяють деталізованим елементам конструкції художніх творів, тропіки, стилістичних фігур, семіотики поетичного мовлення тощо. У літературознавчих енциклопедіях розкриваються сутнісні процеси літературного життя античності, середньовіччя, Ренесансу, класицизму, бароко, Просвітництва, преромантизму та істотні ознаки романтизму, реалізму, премодернізму, модернізму, авангардизму, постмодернізму, враховуючи різні прояви сецесій та відхилень від закономірностей літературної еволюції («пролетреалізм», «соцреалізм»); розглядаються стилі літературних напрямів, висвітлюються полемічні моменти їх розвитку. Лексикографічні статті присвячено описанню найвідоміших епічних і літературних пам'яток світового письменства, жанрів античного, християнського, окцидентального, орієнтального, давньоукраїнського походження. У

літературознавчих енциклопедіях / словниках введено та прокоментовано значний за обсягом блок сучасної термінології, пов'язаної з концепціями постмодернізму, постструктуралізму та деконструктивізму.

Визначальний принцип, покладений в основу створення літературознавчого лексикографічного джерела, полягає у зіставленні традиції та новаторства, динаміки літературного процесу у діахронних і синхронних вимірах, різних художніх формувань. У ньому домінує погляд на літературу та її теорію як на відкриту систему, пов'язану із суміжними сферами гуманітарного знання, передусім філологічними. Тому залучено матеріали мовознавства, які стосуються розуміння лексики, семантики, фоніки, синтаксису тощо літературного твору, але мають дещо відмінне, ніж у літературознавстві, тлумачення. Літературознавчі енциклопедії / словники містять багато матеріалу фольклористики, означено специфіку журналістики, сценічного мистецтва і кінематографії. Особливого значення надано філософії та естетиці. Розкрито методологічні концепції філологічної школи, міфологічної школи, компаративістики (порівняльного літературознавства), культурно-історичної, духовно-історичної, антропологічної шкіл, психологічної школи, рецептивної естетики, психоаналізу, аналітичної психології, «філософії життя», «філософії серця», екзистенціалізму, структуралізму, інтертекстуальності тощо, принципи екзегетики, гомілетики, герменевтики, теоретичні набутки яких використовуються для аналізу художніх явищ. Літературознавчі лексикографічні джерела містять розмаїтий довідковий матеріал, в якому зазначено юридичні аспекти літературної діяльності, технічні характеристики друкування літературних творів, охоплено різні періодичні видання XIX – початку XXI ст., які виходили в Україні або поза її межами, мали публікації українських письменників чи відгуки на їхню творчість. Акцентовано увагу на історії та продукції провідних українських видавництв XIX—XXI ст. (Ковалів, 2007, с. 5).

Енциклопедії перекладознавства мають на меті систематизувати сучасний стан галузі, накреслити перспективну для цієї царини тематику та ту проблематику, яка є об'єктом пильної уваги науковців і вже дала свої результати.

Розглядаються базові поняття перекладознавства, такі як «переклад», «перекладознавство», «автопереклад», «адаптація», «трансферні студії» тощо; аналізується історія перекладу у філогенезі та онтогенезі, зокрема, різні моделі перекладознавства – від дескриптивної, прикладної й інтерпретативної до когнітивної та функціональної; тлумачаться такі суперечливі поняття як релевантність, норми, одиниці і стратегії перекладу, його множинність, відкритість і закритість; вивчаються зв'язки перекладознавства з різноманітними науками –

від герменевтики, мультилінгвізму і семіотики до етики, етнографії і філософії; окреслено широкий спектр проблем художнього перекладу, включаючи полісистемну теорію, постколоніальні літератури, цензуру й особливості передачі різножанрових творів; розбираються питання спеціалізованого (від політичного до юридичного) та різних видів усного перекладу, включаючи й такі його менш частотні варіації як дублювання, субтитрування та сурдопереклад; детально оглядаються ситуації перекладу із застосуванням інформаційних технологій, в тому числі автоматизований і машинний переклад, корпуси та локалізація. Не залишилися поза увагою й такі питання як нетворкінг та волонтерська діяльність перекладачів, інструменти дослідження процесу перекладу, визначення його якості, типологія перекладацьких помилок, методика викладання перекладу та його роль у навчанні іноземних мов (Степанова, 2020, с. 139).

Лексикографічні статті, розміщені у виданні в алфавітному порядку, згруповано тематично: 1. загальнотеоретичні проблеми сучасного перекладознавства, куди відносимо такі теми, як деконструкція, гібридність і переклад, лінгвістика і переклад, перекладацькі універсалії, проблема перекладу, політика перекладу, теорія перекладацької діяльності, напрям перекладу; 2. аналіз різноманітних традиційних видів перекладу, серед яких дистанційний переклад, інституційний переклад, колективний переклад, художній переклад; 3. менш відомі види перекладу, такі як міноритарні мови і переклад, Псевдопереклад, Одомашнювальний та очужувальний переклади; 4. Жанрові різновиди перекладу, як-от переклад поезії, переклад реклами; 5. Суб'єкти перекладу, серед них агенти перекладу, Природний перекладач і тлумач, статус письмових перекладачів, статус усного перекладача; 6. Конкретні проблеми перекладознавства, до яких віднесено реалії, гра слів у перекладі; Метафори перекладу, паратексти, редагування (Revision); та міждисциплінарні проблеми: Стилїстика і переклад, усна традиція і переклад, культуроорієнтовані і порівняльні підходи до перекладу.

ЛІТЕРАТУРА

- Ганич, Д. І., & Олійник, І. С. (1985). *Словник лінгвістичних термінів*. Вища школа.
- Глушченко, В. А. (2017). *Порівняльно-історичний метод в українському та російському мовознавстві XIX ст. – 30-х рр. XX ст.* Видавництво Б. І. Маторіна.
- Гуз, О. П. (2021). *Основи перекладознавства*. Луцьк: Вежа-Друк.

- Дрозд М., & Кияк, Т. (2002). Аспекти формування термінологічних стандартів. *Вісник Національного університету «Львівська політехніка». Серія «Проблеми української термінології», 453, 501–507.*
- Єфименко, Т. М. (2022). *Перекладацька термінологія*. Видавець Румянцева Г. В.
- Загнітко, А. (2020). *Сучасний лінгвістичний словник*. Твори.
- Зеленько, А. С. (2010). Когнітивна лінгвістика. *Вісник Луганського національного університету імені Тараса Шевченка, 13 (II), 88–96.*
- Кальниченко, О. А. (2017). *Теорія перекладу*. Харків: Вид-во НУА.
- Кальниченко, О. А., & Черноватого, Л. М. (ред.) (2020–2021). *Енциклопедія перекладознавства: у 4 т. (Т. 1–3)*. Нова Книга.
- Карпенко, Ю. О. (2000). Філологія. *Українська мова*. «Українська енциклопедія».
- Карпіловська, Є. А. (2013). Термін у сучасній мовотворчості. *Українська термінологія і сучасність, IX, 185–181.*
- Ковалів, Ю. І. (2007). *Літературознавча енциклопедія: у двох томах (Т. 1, Т. 2)*. ВЦ «Академія».
- Козирева, З. Г. (2019). Термін і лексикографічний стандарт. *Термінологічний вісник*, вип. 5, 311–318.
- Коновченко, О. В. (2012). *Документування міжнародних договірних відносин*. Національний аерокосмічний університет ім. М. Є. Жуковського «Харківський авіаційний інститут».
- Коптілов, В. В. (1997). *Теорія і практика*. Юніверс.
- Корунець, І. (2008). *Вступ до перекладознавства*. Нова Книга.
- Кузенко, Г. М. (2015). Теоретичні засади української школи художнього перекладу. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Серія: Філологія, 18 (2), 135–137.*
- Кун, Т. (2001). *Структура наукових революцій*. Port Royal.
- Леута, О. (2012). Сучасна парадигма лінгвістики – проблеми й перспективи. *Науковий часопис Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова. Серія 8. Філологічні науки (мовознавство), 4, 10–15.*
- Мартинюк, А. П. (2011). *Словник основних термінів когнітивно-дискурсивної лінгвістики*. Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна.
- Мельничук, А. С. (1988). Предисловие. У А. С. Мельничук (Ред.) *Методологические проблемы языкознания (с. 3–16)*. Наукова думка.
- Мельничук, О. С. (Ред.) (1966). *Вступ до порівняльно-історичного вивчення слов'янських мов*. Наукова думка.
- Панько, Т. І., Кочан, І. М., & Мацюк, Г. П. (1994). *Українське термінознавство*. Світ.

- Петрова, Т. (2020). Розвиток теорії терміна в українській та зарубіжних термінологічних школах. *Slavica Wratislaviensia*, 172, 91–101.
- Перебийніс, В. С. (2000). Структурна лінгвістика. *Українська мова*. «Українська енциклопедія».
- Проценко, Г. П., Шестоपालова, Л. М., & Прохоренко, О. Ф. (2010). Правнича лінгвістика. Паливода А. В.
- Ребрій, О. В. (2016). *Вступ до перекладознавства*. Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна.
- Рогач, Л. В. (2000). *Семантична основа лінгвістичних термінів в українській та англійській мовах* [автореф. дис. канд. філол. наук, Київський національний університет імені Тараса Шевченка].
- Селіванова, О. О. (2008). *Сучасна лінгвістика: напрями та проблеми*. Довкілля-К.
- Селіванова, О. О. (2010). *Лінгвістична енциклопедія*. Довкілля-К.
- Степанова, А. А. (2020). Енциклопедія перекладознавства – всеукраїнський громадський проєкт. *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна, Серія «Іноземна філологія. Методика викладання іноземних мов»*, 92, 138–139.
- Стефанова, Н. О. (2020). Етносеміотрична параметризація аксіоконцептосфер у британській та українській лінгвокультурах [Дис. докт. філ. наук, Національний педагогічний університет імені М. П. Драгоманова]. <http://https://enpuir.npu.edu.ua/handle/123456789/39451>.
- Стріха, М. (2000). *Український художній переклад: між літературою і націєтворенням*. Факт – Наш час.
- Туровська, Л. В. (Відп. ред.) (2019). *Термінологічний вісник: Збірник наукових праць* (Вип. 5). Інститут української мови НАНУ.
- Cabre, M. (2003). Theories of terminology: Their description, prescription and explanation. *Terminology Science and Research*, 14, 163–199.
- Cabre, M. T. (2014). Terminology. Theory, methods and applications. In M. T. Cabre (Ed.), *Cognitive Linguistic Studies*, 48.
- Chesterman, A. (1997). *Memes of Translation: The Spread of Ideas in Translation Theory*. John Benjamins. <https://doi.org/10.1075/btl.22>
- Holmes, J. S. (1988). *Translated!: Papers on Literary Translation and Translation Studies*. Ropodí.
- Picht, H. (1985). *Terminology: An introduction*. University of Surrey.
- Snell-Hornby, M. (2006). *The Turns of Translation Studies: New Paradigm or Shifting Viewpoints*. John Benjamins Publishing Co. <http://dx.doi.org/10.1075/btl.66>

Словники

- Русанівський, В. М., Тараненко, О. О., & Зяблюк, М. П. та ін. (Ред.) (2004). *Українська мова. Енциклопедія* (2-ге вид.). Видавництво «Українська енциклопедія» ім. М. П. Бажана.
- Бусел, В. Т. (Ред.) (2005). *Великий тлумачний словник сучасної української мови: 250000*. Перун.
- Шевченко, Л. (Уклад.) (2008). *Новий словник іноземних слів: близько 40 тис. слів і словосполучень*. «Арій».
- Білодід, І. К. (1970–1980). *Словник української мови: в 11 тт.* Наукова думка.

ЛЕКЦІЯ 3

ТИПОЛОГІЯ ТЕРМІНІВ. ШЛЯХИ УТВОРЕННЯ ТЕРМІНОЛОГІЧНИХ ОДИНИЦЬ

ПРОБЛЕМНО-ДИСКУСІЙНІ ПИТАННЯ

1. Дефініції понять «термін», «термінологія», «терміносистема».
2. Таксономія термінів.
3. Термінологія і номенклатура.
4. Способи утворення термінів (внутрішні ресурси мови, запозичення).
5. Процеси адаптації запозичених термінів.

Ключові слова: функції терміна, термінологія і терміносистема,
основні терміни терміни і номени, номенклатура, способи
та поняття творення термінів, питомі терміни (національні),
інтернаціональні терміни і запозичені терміни,
адаптація термінів

1. Дефініції понять «термін», «термінологія», «терміносистема»

Термін традиційно розглядають із функціонального погляду і вважають, що будь-яке слово може бути *терміном* за умови виконання ним особливої функції.

З-поміж гносеологічних функцій термінів виділяють дві: *інструментальну*, що характеризує термін як інструмент пізнання (забезпечує фіксацію, збереження і передачу знань) та *евристичну* (забезпечує фіксацію нових знань), або системоутворювальну. До загальнолінгвістичних функцій терміна відносять: *номінативну* (мовної фіксації знання), *сигніфікативну* (знакову), *комунікативну* (передачі інформації), *прагматичну* (спрямовану на адресата).

Виходячи з цих основних функцій терміна, пропонуємо оптимальне його визначення, спираючись на різні дефініції. **Термін** – це слово чи словесний комплекс, які співвідносяться з поняттям певної організованої галузі пізнання (науки, виробництва, техніки, мистецтва), вступають у системні відношення з іншими одиницями цієї ж галузі

й характеризуються інформативністю, точністю та експресивною нейтральністю.

Термін безпосередньо пов'язаний з поняттями **термінологія** та **терміносистема**.

Наведена дефініція терміна не суперечить визначенню **термінології** як набору / реєстру і навіть системи слів і сполук (словесних комплексів) – уточнення Н.С., що позначають коло понять спеціальної сфери спілкування у науці, виробництві, техніці, мистецтві. Це особливий шар лексики, який піддається свідомому регулюванню та упорядкуванню (з покликанням на джерело: Симоненко, 2000, с. 631).

У дискусіях про термінологію лінгвісти розрізняють: а) науку про терміни (в цьому плані все популярнішим стає термін *термінознавство*); б) фахову лексику в складі всіх слів певної мови (наприклад, «термінологія української мови», «німецька термінологія» тощо); с) спеціальну лексику, що обслуговує певну галузь науки чи техніки (наприклад, «термінологія обчислювальної техніки», «лінгвістична термінологія» тощо) (Кияк & Каменська, 2008, с.10–11). Така багатозначність зумовлена тим, що для кожної термінологічної одиниці визначена точка координат як у мові в цілому, так і в субмові зокрема.

Оскільки термін є елементом *системи*, якщо під системою розуміти сукупність елементів цілого, між якими існує обов'язковий зв'язок, то сукупність зв'язків / відношень у межах такого цілого визначає його *структуру*. Це підтверджує думку про те, що системність є одним з найважливіших умов існування терміна.

Звідси постає необхідність розрізняти поняття *терміносистема* і *термінологія*. «**Термінологічна система**, – зазначає Л. Симоненко, – це система знаків, зміст і зв'язки якої замкнені межами однієї галузі знань». Ширше тлумачення *терміносистеми* надає І. Ментинська і розуміє під нею впорядковану систему термінів, якій притаманні такі ознаки: відсутність термінів, що належать до кількох терміносистем одночасно або до жодної; цілісність, певна сталість; структурований характер; однозначність у межах однієї терміносистеми, якою можуть послуговуватися одна чи декілька галузей одночасно.

Терміносистема формується поступово. Перший етап: перехід від неупорядкованої сукупності термінів до терміносистеми (тобто початок формування теорії науки); другий етап: накопичення обсягу знань у межах теорії; третій етап: формування системи понять нової теорії, де кожен новий термін посідає своє місце в системі. З цього випливає висновок, що терміносистема є результатом наукового пізнання тої чи тої галузі, коли створено наукову теорію, позначено об'єкти та зв'язки між цими знаннями (у вигляді термінів).

Тимчасом термінологія формується стихійно і містить термінологічні одиниці всіх типів: галузеві терміни, номенклатурні одиниці, професіоналізми, терміноіди тощо. Виникнення і формування термінології починається одночасно з появою і формуванням конкретної галузі. Виділяють такі етапи розвитку термінології: 1) виникнення неповної стихійної термінології; 2) поглиблення наукового знання; 3) розвиток термінології на власній основі: родо-видові поняття (напр., *мережа* – родові поняття, *інтернет-мережа*, *соціальна мережа* – видові поняття тощо), виокремлення підгалузей (напр., *комп'ютерна термінологія*, підгалузь – *термінологія веб-дизайну*).

Отож, поняття термінології є ширшим за поняття терміносистеми, проте терміносистема характеризується більш високим ступенем організації терміноодиноць, ніж термінологія (Ментинська, 2018, с. 34–35).

Лінгвістична термінологія визначається як сукупність слів та словосполучень, які вживаються у мовознавстві для позначення спеціальних понять та для називання типових об'єктів даної наукової галузі.

Літературознавство: теорія літератури, історія літератури та літературна критика мають спільний термінологічний апарат, в якому зафіксовано традиційні, усталені уявлення про специфічний предмет дослідження – письменство. Літературознавча термінологія історично рухлива та чутлива до динаміки літературного процесу. У ній виокремлена термінологія, визначальна для всього літературознавства і теорії літератури (рід, вид, жанр, стиль, композиція), притаманна окремим аспектам письменства (віршознавства) чи розділам літературознавства (текстологія, палеонтологія). Вживається термінологія власне літературознавча, а також запозичена з інших гуманітарних дисциплін (Ковалів, 2007, с.479).

Вчені відзначають багатофункціональне призначення науки про художнє слово. Так, Білоус П. В. відзначає, що література зазвичай чутливо реагує на зміни і трансформації у громадському житті; наука про літературу сприяє осмисленню цих процесів, спираючись на попередній художній досвід. Тому літературознавство виконує як функцію інтерпретації літературних творів, так і роль важливого культурного й пізнавального чинника у духовному житті суспільства (Білоус, 2011, с. 23).

Перекладацька термінологія – сукупність слів та словосполучень на позначення передачі повідомлення іншою мовою або – власною мовою з чужої мови у конкретній галузі знань. Формування англійськомовної перекладознавчої термінології пов'язане з розвитком перекладацької діяльності та її теоретичним осмисленням. Вивчаючи теорію перекладу з урахуванням праць зарубіжних авторів, можна припустити, що терміни

даної науки є трансфером знань з інших наук (теорія комунікації / комунікативістика, культурологія, лінгвістика, теорія дискурсу, соціологія, інформатика та ін.) (Єфименко, 2022, с. 49).

2. Таксономія термінів

У терміносистемі повинні відобразитися різні відношення між одиницями і поняттями: мовні, логічні, структурні тощо, можливість реалізації яких у комплексі свідчить про те, що терміносистема є моделлю певної спеціальної області.

Аналіз терміносистем різних сфер знання дає можливість побачити їх складну структуру, яка включає групи термінів, що розрізняються відносно понять за формальними ознаками, за місцем у терміносистемі тощо. У зв'язку з цим під час аналізу терміносистем можна застосувати три підходи: *логічний*, *лінгвістичний* та *термінознавчий*.

Логічний підхід до вивчення складу терміносистеми дозволяє виділити терміни, що позначають основні, похідні та складні поняття. Цей поділ задається об'єктами певної області та теорією (концепцією), що лежить в основі системи понять (Єромоленко, 2016).

Лінгвістичний підхід до вивчення терміносистеми дозволяє з'ясувати, якими одиницями (з погляду їхньої семантики та форми) виражені одиниці цієї системи. Насамперед слід взяти до уваги, що терміни здебільшого представлені іменниками, однак можуть бути і прикметниками, дієприкметниками, дієсловами та прислівниками.

Суть термінознавчого підходу під час аналізу терміносистем полягає у тому, що він орієнтований на ідентифікацію приналежності терміна до конкретної терміносистеми (або до кількох терміносистем), на визначення його місця у відповідній системі термінологічних одиниць (Мазуріна, Павленко, Степова, 2022, с. 84–85).

Існує така класифікація термінологічних одиниць (Жайворонок, 1998):

1. Основні терміни. Ці термінологічні одиниці є ядром терміносистеми та позначають головні поняття системи певної галузі знань і/або діяльності. Такі терміни називають також «ядерними термінами» чи «термінами-домінантами» (у фонології до таких термінів можна віднести *consonant*, *vowel*).

2. Похідні терміни. Зміст цих термінів формують похідні одиниці конкретної системи понять; похідні терміни позначають видові та аспектні поняття, зіставляються з основними поняттями. З формальної точки зору похідні (видові та аспектні) терміни зазвичай є похідними словами або словосполученнями, при цьому ознака похідності поняття втілюється

у певній частині словосполучення чи афіксі. Тим не менше іноді спостерігаються випадки, коли основний та похідні терміни представлені кореневими чи похідними словами (у терміносистемі фонології: *oxytone – paroxytone – proparoxytone, arresting consonant, ascending scale*).

3. Складні терміни. Вони номінують складні поняття, що становлять комплекс принаймні двох основних або похідних понять певної системи (*short sense group, long sense group*).

4. Базові терміни. Ці терміни позначають поняття, що використовуються в терміносистемі базових наук, які утворюють фундамент даної галузі знання (наприклад, термін *phoneme*) (Мельничук, 1997).

5. Залучені терміни. Вони запозичуються з суміжних областей знання, але є невід'ємною частиною терміносистеми. Залучені терміни можуть використовуватись як і базові у складі основних та похідних термінів аналізованої терміносистеми.

6. Загальнонаукові та загальнотехнічні терміни. Це такі терміни, як *law* (наприклад, термін історичної лінгвістики *sound change law*), *system* (*sound system*) та ін., які позначають загальнонаукові поняття, мають однакову семантику у всіх галузях знання, причому конкретизація наявної семантики відбувається на етапі входження загальнонаукового терміна в семантично більш вузьку терміносистему. Прикладом цього можуть бути терміни-епоніми: *Verner's Law, Grimm's Law*;

7. Терміни широкої семантики – одиниці, що використовуються в багатьох терміносистемах і змінюють свою семантику, входячи в кожную з терміносистем, зберігаючи лише найзагальніше, нетермінологічне значення. Незважаючи на те, що вони зрідка використовуються без терміноелементів, специфічних для даної терміносистеми, проте без їх використання не можна сформувати терміносистему (Мазуріна, Павленко, Степова, 2022).

3. Термінологія і номенклатура

На сучасному етапі розвитку термінознавства (Нікуліна, 2010) спостерігається посилення інтересу до теорії номена й проблем формування галузевих номенклатур. З-поміж наукових студій із цієї проблематики (Т. Кияк, Б. Михайлишин, О. Селіванова, Л. Туровська, Н. Цимбал) на особливу увагу заслуговують ті, де обговорюється питання навколо природи номена та його класифікаційних ознак.

Дискусії навколо поняття номенклатури точилися як реакція на розроблену класифікацію рослин шведським ботаніком К. Ліннеєм, а сам термін *номенклатура* став настільки поширеним, що в деяких мовах

(наприклад, в італійській) повністю витіснив поняття *термінологія*. Уперше термінологія і номенклатура були розмежовані в середині XIX ст. англійським ученим В. Увелом (W. Whewell). В українській лексикографії у 70-х роках XIX ст. ідеї англійського дослідника розвинув І. Верхратський у статті «Початки до уложення номенклатури і термінології природописної, народної» (цит. за пр. Нікуліна, 2010).

Відтоді було прийнято розрізняти поняття термінології і номенклатури. Визначення термінології наведено вище в п. 1. Номенклатура – це сукупність назв (номенів) конкретних об'єктів певної галузі науки, техніки, мистецтва. Номенклатуру становлять іменники та субстантивні словосполучення. Номенклатура передає як систему назв об'єктів онтологічного інвентарю певної науки, так і сукупність назв одиничних об'єктів, видові назви. Номенклатура є складовою частиною термінології, особливою підсистемою у складі термінології. Номенклатурний знак може стати терміном, якщо він набуває універсального значення і позначає відповідне наукове поняття.

У мовознавстві до номенклатури належать, зокрема, назви мов, говорів, літер, розділових і діакритичних знаків (Панько, 2000, с. 383). У літературознавстві номенклатурою вважають проміжну ланку між термінами та власними назвами, позбавленими дефінітивної функції. Номенам (назвам) властиві ідіоматичність, вживання як довільного, конвенційно закріпленого символічного позначення певного предмета, наприклад, твору, стилю (бароко, класицизм, романтизм), школи (Харківська школа романтиків), академії («Аркадія»), періоду (золотий вік, срібний вік), літературного явища («втрачене покоління») (Ковалів, 2007, с.134).

Номені є не лише різновидом спеціальної одиниці термінологічної системи, а й суттєвою складовою наукового стилю української мови. Брак єдності науковців у розумінні номенклатури та теоретичної її аргументації, за спостереженнями Л. В. Туровської, спричинив відсутність критеріїв для розмежування термінів і номенів, і тому пропонує такі основні ознаки для ідентифікації номенів: 1) номені співвіднесені з поняттям через терміни й функціують у фаховій мові (спеціальній комунікації) завдяки існуванню відповідних термінів; 2) номені співвідносяться лише з таким поняттям, яке є показником класу (а не на основі родо-видових відношень: див. вище); 3) номені посідають проміжне місце між власними назвами та термінами; 4) номені входять до системи, яка належить до однієї з найпростіших, і є реестром однорідних понять, що перебувають на одному рівні абстракції та відображають класи однорідних предметів (цит. за пр. Халіновська, 2012).

4. Способи утворення термінів (внутрішні ресурси мови, запозичення)

Розвиток мови зумовлений значною мірою розвитком її словотвірної системи, становленням нових словотвірних моделей слів й багатьма іншими чинниками. Термінологія є частиною загального словникового складу мови, тому її одиниці підпорядковані дії всіх законів мови, зокрема й словотвірних. Для нових об'єктів номінації використовують наявні в мові способи словотворення, ресурси національної мови, засоби інших мов (Томіленко, 2015, с. 83). При цьому термінологічна номінація, на відміну від загальномовної, є цілеспрямованою. Перенесення терміна з однієї наукової дисципліни в іншу повинно зумовлюватися внутрішньою потребою предметної галузі. Порушення цих вимог може призвести до понятійного хаосу, спровокувати кризу аналітичної свідомості, що спостерігалось в терміноапараті літературознавства останньої чверті ХХ століття (Ковалів, 2007, с. 478).

Номінативна функція реалізується у терміна не у назві різних явищ реальності, а в іменуванні саме спеціальних понять / понять фахової мови. Наприклад, термін *macrocontext* (макроконтекст) уживається для позначення спеціального поняття в галузі перекладознавства, зокрема широкого контексту (контексту, що виходить за межі речення, у якому вжито мовну одиницю).

У термінознавстві існують різні підходи до проблеми термінотворення. Проте більшість науковців виокремлюють такі основні його способи: *морфологічний*, унаслідок якого терміни утворюються шляхом афіксації чи конверсії; *морфолого-синтаксичний*, за допомогою якого утворюються складні терміни та аббревіатури; *синтаксичний*, що є способом творення термінів-словосполучень; *семантичний*, сутність якого полягає в переосмисленні слів загального вжитку або термінів інших галузей.

У лінгвістиці, літературознавстві й перекладознавстві найбільш інтенсивне поповнення термінологічного складу відбувається завдяки *афіксації* – утворенню нових однослівних термінів шляхом додавання до кореневих морфем поряд із питомими запозиченими з грецької та латинської мов префіксами та суфіксами (Єфименко с. 62; Жангазінова, 2014, с. 30–35; Томіленко, 2015, с. 86; Д'яков, Кияк, Куделько, 2000, с. 99).

Для термінів перекладознавства дуже продуктивним способом словотвору є словоскладання. Домінантою в утворенні складних слів є іменникова модель: Іменник + Іменник = Іменник (з'єднання двох основ іменників). При цьому зафіксовані й складні прикметники, утворені за такими моделями: Прикметник + Іменник = Прикметник –

шляхом поєднання основи прикметника та основи іменника; Іменник + Прикметник = Прикметник – шляхом поєднання основи іменника та основи прикметника (Єфимов, 2022, с. 69–70).

У термінології перекладознавства також активними способами словотвору є аббревіація та акронімія (Єфименко, 2022, с. 73), тоді як у лінгвістичній термінології вони менш продуктивні й цілком відсутні в термінології літературознавства.

Поряд із морфологічним способом творення термінів в лінгвістичній, літературознавчій та перекладацькій термінології значну роль відіграє лексико-семантична, або семантична деривація, суть якої «...полягає у використанні в ролі терміна готового слова, запозиченого з іншої лексичної підсистеми».

Терміни, утворені на основі семантичної деривації, виникають шляхом термінологізації загальноновживаної лексики та вторинної *термінологізації* або *ретермінологізації* (перенесення готового терміна з однієї галузі в іншу з повним або частковим переосмисленням).

Термінологізація – це семантичний процес, який пов'язаний із формуванням у загальноновживаної лексеми ознак терміна. У наукових працях учені найчастіше звертають увагу на співвіднесеність таких слів зі спеціальним поняттям і належність до спеціальної сфери вживання.

Отже, для творення термінологічних одиниць часто використовують слова загального вжитку.

Оскільки людське мислення сприймає нові дані про дійсність через відомий запас інформації та за допомогою інваріантних ознак, то виникає ситуація, коли виокремлене наукове поняття, завдяки своїй подібності з побутовим, може позначатися тим самим знаком, що й друге, а не спеціально утвореним терміном. Відбувається повторне використання номінативних одиниць, що супроводжується переосмисленням їхньої семантики (Томіленко, 2015, с. 123–124).

Семантичними дериватами в основному виступають іменники, хоча зафіксовано й незначну кількість прикметників і дієслів, утворених цим способом. Переосмислення загальноновживаних слів, їх перехід у галузеві терміни відбувається двома шляхами: 1) за допомогою збереження або модифікації архісеми й узагальнення, випадіння або виділення диференційних сем; 2) на основі зміни архісеми через перегруповання в ній інтегральних чи диференційних сем.

Продуктивним способом творення термінів є запозичення з інших мов.

Відкритість проблеми запозичення пояснюється різними позиціями вчених щодо розуміння їхньої ролі у формуванні лексико-семантичної системи мови. Одні дослідники вважають запозичення природним процесом збагачення мови, тим часом як прихильники іншого погляду

кваліфікують запозичення як трансфер слів, що порушує стабільність та самобутність національної мови. Про існування запозичень у будь-якій мовній системі свідчить той факт, що наразі не існує жодної «чистої» мови. Доречним вважається сприймати запозичення як необхідний елемент розвитку мови (Лелека, 2010, с. 7) .

Термінологія характеризується досить високою продуктивністю в запозиченні термінів.

Процес запозичення термінів не особливо відрізняється від запозичення слів літературної мови. Тому існуючі в загальнолітературній мові класифікації запозичень повною мірою можуть використовуватися і в термінології.

Усі запозичення у термінології поділяються за способами проникнення в мову: прямі запозичення – ті, які здійснюються безпосередньо з мови-донора, і непрямі – посередником у яких виступає третя мова; за показником часу: запозичення з класичних мов; запозичення з сучасних мов.

Прямі запозичення формують спільний фонд у різних, не обов'язково споріднених мовах, що сприяє взаєморозумінню фахівців.

Для терміноапарату лінгвістики, літературознавства та перекладознавства характерними є всі ці типи запозичень.

Дискусія про виправданість чи недоцільність запозичень у філологічній термінології ведеться давно, але останнім часом вона вийшла за рамки цієї конкретної термінології. Прибічники термінологічних запозичень вказують на інтернаціональність таких елементів, відсутність можливості їх різного трактування чи асоціацій зі словами власної мови. Інші піклуються про розвиток національної термінології та обстоюють доцільність поширення іншомовної термінології.

На нашу думку, варто поєднувати при перекладі інтернаціональні та питомі елементи і компоненти, використовуючи словниковий фонд рідної мови та її словотвірні можливості; за необхідності користуватися запозиченнями замість незрозумілих, штучно створених, термінів.

Міжнародні терміни європейського ареалу – це здебільшого запозичення з латини та грецької мови, а також новоутворення, побудовані в пізніші часи з латинського та грецького еквівалентів (латиністичні й елліністичні терміни). Латина продовжує служити джерелом для побудови нових термінів, які пристосовуються до норм мови-реципієнта графічно та фонетично. Латинізовані форми мають перевагу перед національними формами, що стали інтернаціональними, бо вони є більш нейтральними та більш стійкими порівняно з більшістю інтернаціональних термінів, в результаті чого вони настільки зрослися зі структурою національних мов, що перестали здаватися чужими. Вони є зручнішими при створенні похідних термінів (дериватів) та термінів-словосполучень. Пізніше

роль «латини» стали відігравати сучасні європейські мови – спочатку французька, а потім англійська мов (Скороходько, 1963, с. 60). Французька та англійська мови стали найбільшими донорами у новітній історії європейських мов через те, що вони засвоїли латинську лексику в досить великому обсязі (цит. за Д'яков, Кияк & Куделько, 2000, с.104, 106).

5. Процеси адаптації запозичених термінів

Процес запозичення іншомовних слів амбівалентно впливає на розвиток мови. З одного боку, вона збагачується, і це безпосередньо є позитивним показником, а, з іншого, – відбувається витіснення власних елементів, які замінюються іншомовними словами із подібним значенням. Запозичення є результатами історичних мовних контактів (їх взаємодії) та їхнього активного змішування. За рахунок підсиленої взаємодії мов в умовах зростання ролі культурних та економічних зв'язків між народами та країнами, а також під час процесів глобалізації зумовлюється поява своєрідного класу запозичень, що називаються інтернаціональними словами (інтернаціоналізмами) (Бадан & Атанасова, 2019, с.7).

Інтернаціоналізми, інтернаціональна лексика, – слова, які виражають поняття міжнародного значення та існують у багатьох мовах світу (споріднених і неспоріднених), зберігаючи близьке або спільне значення й фонетико-морфологічну будову (Бадан & Атанасова, 2019, с. 7).

Чіткі критерії визначення поняття інтернаціоналізму, на жаль, відсутні, і тому різні науковці тлумачать дане поняття по-різному. Наукове визначення поняття лексичного інтернаціоналізму намагався надати свого часу І. К. Білодід, стверджуючи, що інтернаціоналізмами в мовознавстві слід називати особливо важливі форми лексичної групи, які є міжмовною синхронічною категорією і які виявляються при зіткненні або зіставленні мов (Білодід, 1980, с. 13).

Інтернаціоналізми хоча й мають міжнаціональний характер, проте вони не обов'язково є запозиченнями з інших мов, бо багато слів рідної мови теж стали інтернаціоналізмами (Д'яков, Кияк & Куделько, 2000, с. 144–145). В. В. Акуленко стверджував, що поняття інтернаціоналізму має низку критеріїв, що відмежовують це явище від запозичень. Головний з них полягає в тому, що просто іншомовне слово стосується лише однієї мови, тоді як інтернаціоналізм – одразу кількох мов, до того ж, в одній мові ця категорія існувати не може. Причому інтернаціоналізм – це не обов'язково ідеальний еквівалент. Навіть деякі розбіжності у значенні не роблять той чи інший елемент менш інтернаціональним. Відносною є також схожість форм інтернаціоналізмів, яка може ґрунтуватися на одному, двох або

трьох ознаках з числа вказаних (Акуленко, 1971, с. 251–260) (цит. за Кияк, с. 117). Тут, звичайно, не йдеться про абсолютну тотожність зовнішньої форми інтернаціоналізмів чи їх значень. Тотожність може проявлятися лише частково, у схожості окремих елементів за формою та значенням. Абсолютно однаковими ці слова бути не можуть хоча б через природні розбіжності в артикуляційній базі кожної мови. Нема такої мови, яка могла б засвоїти абсолютно всі фонемні, які тільки можливі в людській мові. До того ж, у переважній більшості мов можливі далеко не всі типи складу, та й фонемна дистрибуція теж буває обмеженою. А якщо врахувати існування розбіжностей у системах письма щодо принципів написання, то можна дійти висновку, що схожість інтернаціональних слів може бути лише відносною (Д'яков, Кияк & Куделько, 2000, с. 117).

Питання про інтернаціональне та національне у термінотворенні пов'язане насамперед з проблемою встановлення критеріїв, які визначають поняття інтернаціонального компонента та відрізняють інтернаціональні слова від звичайних національних запозичень. Часом виникає плутанина між справжніми інтернаціоналізмами та простими запозиченнями з тієї причини, що будь-яке запозичення, навіть якщо воно було зроблено лише однією мовою, може бути прийнято за інтернаціоналізм. З іншого боку, в науковій термінології наявні терміни, утворені шляхом запозичення не самого слова, а лише його змістової структури. Якщо йдеться про схожість форм інтернаціональних знаків, слід мати на увазі не тільки звучання чи написання, але й вмотивованість, чи «внутрішню форму» знаків (як їх синхронічну характеристику, «буквальне значення», що враховується носіями даної мови). При цьому варто враховувати три принципово можливі типи вмотивованості: 1 – фонологічну, тобто прямий зв'язок звучання зі значенням; 2 – морфологічну, тобто словотворчу структуру складних і похідних слів; 3 – семантичну, тобто перенесення значення в межах семантичної структури багатозначного слова. По суті, з морфологічною вмотивованістю слів можна також зіставити вмотивованість усталених (зокрема термінологічних) словосполучень, яка визначається значеннями зіставлюваних слів, їх морфологічною формою та синтаксичними відношеннями. У інтернаціоналізмів значення завжди схожі, тоді як схожість форм може спиратися на певну низку ознак (Акуленко, 1971, с. 256) (цит. за Д'яков, Кияк & Куделько, 2000, с. 115).

Входження іншомовного слова в мову-реципієнт проходить два етапи: засвоєння й адаптацію. Засвоєння – це включення слова іншомовного походження в мовлення, адаптація – це включення його в систему мови. Другий етап довготривалий і відбувається поступово.

Отже, запозичення – це складний мовний процес, завершенням якого є створення нового для мови слова, а сутністю, що зумовлює весь процес

і веде його до завершення, фонологічні зміни запозиченого іншомовного матеріалу і надання йому граматичної оформленості.

Іншомовні запозичення повинні відповідати не тільки фонологічним й морфосинтаксичним нормам іноземної мови, а й соціокультурним тенденціям, бо запозичене слово – це насамперед носій іншої культури, притаманний суспільству з іншою духовною організацією.

Найбільш ґрунтовну типологію адаптації запозичень представила у своїх дослідженнях Лелека Т. О., яку з певними коригуванням пропонуємо для осмислення. Це такі типи адаптації: 1) фонологічно-графічна асиміляція, 2) граматичне пристосування і 3) семантичний розвиток у мовах-реципієнтах (Лелека, 2010, с. 10–11).

Під *фонологічно-графічною асиміляцією* запозичень розуміють їхню сумісність з фонологічною системою мови-реципієнта. Зазвичай підібрати відповідний еквівалент іншомовній фонемі дуже складно, оскільки фонологічні системи різних мов є досить специфічними, і їхні одиниці неможливо поставити у взаємно однозначні відповідності без уподібнення фонем однієї мови іншій.

Граматичне пристосування полягає в тому, що, як тільки слова з інших мов з'являються в мові-реципієнті, вони втрачають колишні граматичні категорії й парадигми та набувають нових характеристик за аналогією до слів мови-реципієнта.

Семантичний розвиток запозичень є результатом впливу однієї лексико-семантичної системи на іншу. У мові, що запозичує, відбуваються внутрішньоструктурні перетворення в тематичній групі чи лексико-семантичному полі, до якого належить запозичення.

ЛІТЕРАТУРА

- Бадан, А. А., & Атанасова, О. А. (2019). Про адаптацію іншомовних запозичень як елемента міжкультурної комунікації. *Науковий вісник Дрогобицького державного педагогічного університету імені І. Франка. Серія Філологічні науки. Мовознавство*, 12, 6–10.
- Білодід, І. (1980). *Інтернаціональні елементи в лексичі та термінології*. Вища школа.
- Білоус, П. В. (2011). *Вступ до літературознавства*. Академія.
- Васенко, Л. А., Дубічинський, В. В., & Кринець, О. М. (2008). *Фахова українська мова*. Центр учбової літератури.
- Д'яков, А. С., Кияк, Т. Р., & Куделько, З. Б. (2000). *Основи термінотворення*. КМ Academia.

- Жайворонок, В. (1998). Термінологія в загальному словнику. *Українська термінологія і сучасність : збірник наукових праць*, 210–212.
- Жангазінова, Р. Т. (2014). Літературознавча термінологія українських літературно-критичних статей початку ХХ століття з огляду на її словотвірну структуру та походження. *Наукові праці. Філологія. Мовознавство*, 240 (252), 30–35.
- Єрмоленко, С. С. (2016). Із проблем дослідження дейктичної полісемії. *Studialinguistica*, 9, 142–149.
- Єфименко, Т. М. (2022). *Перекладацька термінологія*. Видавець Румянцева Г. В.
- Кияк, Т. Р., & Каменська, О. І. (2008). Семантичні аспекти нормалізації термінологічних одиниць. *Вісник Житомирського державного університету імені Івана Франка* (38), pp. 77–80.
- Лелека, Т. О. (2010). *Особливості англоамериканських запозичень в українській і російській мовах початку ХХІ століття на тлі процесу контактування мов* [Автореф. дис. канд. філол. наук, Національний педагогічний університет імені М. П. Драгоманова].
- Мазуріна, Д., Павленко, Н., & Степова, Д. (2022). Лінгвістична термінологія як особлива терміносистема. *Науковий вісник Південноукраїнського національного педагогічного університету імені К. Д. Ушинського*, 35, 80–91.
- Ментинська, І. (2018). Сучасні тенденції термінознавчих досліджень (на матеріалі компютерної термінології). *Актуальні проблеми лексикології та лексикографії. Лінгвістика*, XXXI, 33–38.
- Михайлишин, Б. (1993). Розуміння термінології і номенклатури в системі точних галузей знань. *Проблеми науково-технічної термінології* (с. 56–57). Львівський політехнічний інститут.
- Нікуліна, Н. (2010). Дискусії щодо терміна «номен» в українському та зарубіжному мовознавстві. *Вісник Національного університету «Львівська політехніка». Серія «Проблеми української термінології»*, 676, 56–61.
- Павлова, О. (2008). Терміни, професіоналізми і номенклатурні знаки (до проблеми класифікації спеціальної лексики). *Вісник Національного університету «Львівська політехніка». Серія «Проблеми української термінології»*, 620, 49–54.
- Панько, Т. І. (2000). Номенклатура. *Українська мова. «Українська енциклопедія»*.
- Рабош, Г. (2017). Адаптація як одна з передумов іншомовних запозичень. *Вісник Львівського університету. Серія міжнародні відносини*, 42, 327–334.

- Симоненко, Л. О. (2000). Термінологія. *Українська мова*. «Українська енциклопедія».
- Томіленко, Л. М. (2015). *Термінологічна лексика в сучасній тлумачній лексикографії української літературної мови*. Фоліант.
- Туровська, Л. (2005). Терміни та номен в науково-технічній сфері. *Українська термінологія і сучасність*, VI, 225–229.
- Фурт, Д. В., & Дмитрук, Л. А. (2020). *Термінологія*. Донецький національний університет економіки і торгівлі ім. М. Туган-Барановського.
- Халіновська, Л. (2012). Кореляція понять термін і номен в українській науково-технічній термінології. *Вісник Національного університету «Львівська політехніка»*. Серія «Проблеми української термінології», 733, 57–59.
- Babenko, O. V., & Ilin, S. V. (2016). Processes of assimilation of English borrowings in Modern Ukrainian. *Науковий вісник Національного університету біоресурсів і природокористування України*. Серія: Філологічні науки, 248, 46–52.

ЛЕКЦІЯ 4

ОСНОВНІ ХАРАКТЕРИСТИКИ ТЕРМІНА ТА МЕТОДИ ЙОГО ДОСЛІДЖЕННЯ

ПРОБЛЕМНО-ДИСКУСІЙНІ ПИТАННЯ

1. Термін і його ознаки.
2. Системні відношення в термінології: гіперо-гіпонімія, синонімія, полісемія, антонімія.
3. Методи дослідження термінів.

Ключові слова: точність, системність, полісемія, синонімія, антонімія, гіперонімія, гіпонімія, методи
основні терміни та поняття уніфікації термінів, методи термінознавства, методи гармонізації термінів і терміносистем, метод автоматизованого інформаційно-термінологічного обслуговування

1. Термін і його ознаки

Термін є складником системи мовних знаків, яка обслуговує сферу професійного спілкування у певній галузі разом із загальноповживаним лексиконом (Селіванова, 2010, с. 617; Ковалів, 2007, с. 478).

Кожне визначення терміна передбачає розкриття його ознак, які повністю не знайшли відображення у дефініції. Свого часу Д. Лотте розробив систему критеріїв для характеристики і визначення терміна (Смужаниця, 2011, с. 150). Більшість з них не втратили своєї актуальності і донині, проте, потребують уточнення.

Кожен термін повинен відображати тільки одне поняття (в межах однієї термінології), і навпаки, кожному поняттю в системі конкретної галузі знань, науки чи техніки має відповідати тільки один термін.

Буквальне значення термінів повинно відповідати поняттю, яке ним позначається.

Термін має бути системним, тобто відображати ті об'єктивні зв'язки, які наявні між відповідними поняттями і, в будь-якому випадку, не спотворювати їх та не суперечити їм.

Термін має бути стислим, здатним до утворення нових термінів.

Термін повинен легко і зручно вимовлятися, бути милозвучним і не викликати незрозумілих асоціацій.

Термін має підпорядковуватися правилам і нормам конкретної мови, її орфографії та граматики.

Термін повинен відповідати термінологічним рекомендаціям міжнародних організацій.

Чи є ті характеристики (або ознаки) вичерпними і обґрунтованими?. Наприклад, не завжди можна виразити одним терміном одне поняття; також характеристика стислості терміна суперечить критерію збереження відповідності буквального значення і поняття, що ним позначається. Однак ці міркування, навпаки, підтверджують необхідність формулювання ознак, відповідно до яких терміни відрізнятимуть від інших слів-нетермінів.

Основною відмінністю терміна від загальноживаної лексики є специфічність його вживання, що лежить в основі критерію термінологічності. Термін повинен мати спеціальну сферу вживання.

Сфера застосування термінів визначається, звичайно, як спеціальна / фахова та для кожного типу термінології обмежена певною галуззю знань, науки, техніки чи виробництва. Якщо загальновідоме слово неспеціальної лексики співвідноситься з загальновідомим об'єктом, то слово термінологічної лексики – з об'єктом специфічним, відомим лише обмеженому колу осіб-спеціалістів. Проте, зауважимо, що термін не перестає бути терміном, якщо його та позначений ним об'єкт знають навіть за межами якогось вузького кола спеціалістів. Дуже часто термін складається із компонентів його окремих уживань у різних специфічних сферах; якщо до цього додати й загальне, неспецифічне вживання терміна, специфіка окремих сфер його поширення при цьому не зменшується. Це підтверджується і практикою укладання термінологічних словників: спеціалісти-термінологи включають до словників слова та словосполучення незалежно від їхнього вживання «обмеженим колом спеціалістів». Тому так важливо оперувати ознаками терміна, основними й оптимальними з яких є:

- системність (термін називає поняття й займає конкретне місце у системі понять, яка є відображенням або наукової теорії, або наукової / технічної класифікації, або узагальненої ідеї / концепції в певній галузі / підгалузі знання; належність терміна до системи понять, тобто до певного терміноапарату, є тією ознакою, що відрізняє термін від звичайного слова (Фахова мова, с. 79);

- наявність класифікаційної дефініції (тлумачення, яке ґрунтується на ключовому гіперонімі й видовій специфіці або холонімі);

- прагнення до моносемічності (однозначності) й конкретизації у межах терміносистеми й до прозорості внутрішньої форми;
- жорстка конвенційність;
- відповідність вимогам милозвуччя;
- стилістична нейтральність;
- відповідність нормам мови, що запобігає появі професійних жаргонізмів, точність, висока інформативність (Селіванова, 2010, с. 617).

2. Системні відношення в термінології: гіперо-гіпонімія, синонімія, полісемія, антонімія

Однією з найважливіших характеристик / ознак терміна є його системність. Терміни як спеціально створені одиниці, які, поєднуючись різноманітними зв'язками, утворюють поняттєву систему кожної галузі знань і виражають не тільки суть поняття, а й передають зв'язки між ними.

Класифікація термінів відбувається передусім через виявлення ієрархії наукових понять. Внаслідок абстракції, узагальнення, порівняння понять визначається їх місце у понятійній системі конкретної галузі знань. Терміни не лише виражають суть поняття, а й передають зв'язки між ними: родо-видові (гіперо-гіпомімічні), партитивні (частини й цілого), метонімічні (суміжності у просторі або часі) тощо.

Гіпероніми та гіпоніми, які розуміємо як слова, що позначають відповідно рід-вид, виконують у науковому тексті функцію, подібну до синонімів. Розрізняючи гіпероніми (родові поняття) і гіпоніми (видові поняття), зазначимо, що гіпоніми, перебуваючи на нижчому рівні ієрархічної структури, мають більшу кількість семантичних компонентів, які зумовлюють виокремлення конкретного із загального, вужчий обсяг поняття (Барвіцька, 2014, с. 65).

Відношення між термінами-гіпонімами розглядаємо як багатогранну опозицію, що ґрунтується на спільності їх категоріальних ознак. Терміни, які виражають поняття видового плану, містять весь той комплекс ознак, що становить значення терміна-виразника родового поняття, плюс деякі додаткові значеннєві ознаки, що звужують об'єм їх значення. Ці додаткові змістові ознаки розрізняють родові й видові терміни, формуючи тим самим приватну опозицію або протиставляючи терміни на позначення видових понять, формують еквіполентну опозицію. Гіпонімічні відношення тісно пов'язані з відношеннями власне синонімічними, передусім у плані багатозначних термінів.

Гіпонімічні відношення пронизують кожен термінологічну систему. семантика гіперонімів формує своєрідну мікросистему, значення в якій

перебувають у зв'язку з іншими. Ланцюговий характер розвитку гіперо-гіпонімічних відношень відтворює звуження семантики у напрямі гіперонім – гіпонім, і навпаки, розширення значення від терміна-гіпоніма до гіпероніма. Оскільки зв'язок між термінами гіперонім-гіпонім відбиває взаємозалежність між родовим і видовим поняттями, що є вищою формою відображення у свідомості людини сутності явищ, понять і в яких акумульований увесь теоретичний досвід, набутий конкретною наукою, коректно уважати гіперо-гіпонімічні відношення термінів універсальним способом тематичної ієрархічної організації конкретної терміносистеми.

Природно сформовані термінологічні системи не втрачають генетичних і синхронних зв'язків з лексикою загальнолітературної мови, що найбільш відчутно у структурі їхніх синонімічних рядів та явищах антонімії (Бондаренко, 2020, с. 52).

Поява **синонімії** у термінології зумовлена лінгвістичними і екстралінгвістичними факторами. До них належать: 1) постійний розвиток наук, що супроводжується появою нових понять та бажанням дати кожному поняттю найточнішу номінацію; 2) неуніфікованість деяких термінологічних систем; 3) наявність застарілих назв, які функціонують паралельно з новими; 4) паралельне вживання запозиченого і питомого термінів; 5) надання переваги формам, зручним для спілкування та ведення документації, що породжує синонімію різних структурних рівнів (Смужаниця, 2011, с. 67–68).

Термінологічна синонімія передбачає використання кількох спеціальних лексичних одиниць для найменування певного наукового поняття. Однак причини появи синонімії, характер взаємодії семантично еквівалентних термінів, оцінка виправданості існування цього явища, особливо в термінологічній сфері залишаються й досі дискусійними (Смужаниця, 2011, с. 51). Серед вище названих ознак, якими повинен характеризуватися термін, є його однозначність. Звичайно, ця ознака логічна і необхідна для термінології, оскільки однозначність предметної віднесеності і понятійного змісту термінів забезпечують правильність наукової інформації. Але далеко не завжди термін виражає тільки одне поняття, входить лише в одну терміносистему. У твердженнях багатьох термінологів є розбіжності стосовно позитивної чи негативної ролі синонімії для термінології. Одні вважають, що це явище обов'язково веде до неточностей при перекладі. Інші ж відстоюють думку про допустимість функціонування терміносинонімів (Смужаниця, 2011, с. 52).

В. Прохорова зазначає «...було б неправильно як заперечувати поширене явище паралельних позначень спеціальних понять, так і беззаперечно прирівнювати синонімію в термінології до синонімічних рядів у літературній мові». Інакше кажучи, термінологічна синонімія

є закономірним явищем у системі окремих підмов науки, водночас термінологічні синоніми мають свою специфіку (цит. за Смужаниця, 2011, с. 53). Синонімічні терміни належать до одного й того ж денотата, але мають відмінності в понятійному наповненні, відрізняються семантикою словотворчих елементів, етимологією, ступенем сучасності та особливостями функціонування.

Термінологічна синонімія в комунікативній і когнітивно-орієнтованій парадигмах лінгвістики розглядається як унікальне ментально-мовне явище, що відображає пізнавальні здатності фахівця окремої сфери чи галузі знань.

Цей тип системних відношень у термінології дозволяє розкрити сутність термінологічної номінації, яка здійснюється завжди для спеціальних наукових цілей і демонструє здатність фахівця позначати один і той самий предметний (денотативний) зміст різними мовними засобами.

Синонімія, як правило, характерна для початкового етапу формування термінології, коли ще не відбувся свідомий відбір оптимального терміна і коли існує кілька варіантів одного й того ж поняття.

Під абсолютною синонімією в термінології зазвичай розуміють явище *дублетності*. «Термінологічні дублети – це терміни-синоніми, об'єднані тематичною співвіднесеністю з одним і тим самим науковим поняттям і об'єктом номінування. Такий підхід до синонімії термінів дає змогу виявити синонімічні ряди з урахуванням різної семантичної щільності їх компонентів, концептуальної сутності та відтінків значення на рівні функціонування» (Бондаренко, 2020, с. 52).

Явище синонімії у термінології останнім часом почали тлумачити як окремих випадок семантичних змін і як ключ до розуміння основ мислення та процесів пізнання. Це підтверджує когнітивні засади синонімії як креативного процесу і як одного зі способів концептуалізації світу людиною, за допомогою якого мовець сприймає і розуміє один тип об'єктів у їхній багатогранності.

Слово співвідноситься з людським досвідом, що утворює основу знання, тим самим у свідомості людини створюється система інформації про світ, або концептуальна система, що є результатом обробки інформації про навколишню дійсність.

Синонімічні зв'язки виникають у сфері перетину кількох категорій, у зоні смислової близькості термінів, яка розкривається не через сферу властивостей лексичної одиниці, а за допомогою виконуваних функцій. Функціональне розмежування синонімів дає підстави розглядати явище синонімії як особливий спосіб вираження багатогранних відтінків мовного змісту. А сам факт існування синонімії у термінології є

свідченням відкритості, неізолюваності терміносистем. В термінології важливо з великої кількості ідентичних за значенням термінів-синонімів вибрати той, який за матеріальною формою найточніше відповідає змісту (Смужаниця 2011, с. 60, 63). Це безпосередньо пов'язане з таким явищем, як полісемія.

Під **полісемією** в широкому смислі розуміємо багатозначність слова, наявність різних лексичних значень у тому самому слові, здатність слова позначати різні явища дійсності (Загнітко, 2020, с. 73). Якщо термінологічне значення розвивається на базі основного значення – то це є своєрідним проявом полісемії. В результаті розвитку термінологічного значення, слово стає частиною мегалінгвістичної системи і характеризується наявністю наукової дефініції (Смужаниця 2011, с. 64).

На думку Ф. О. Нікітіної, «різні прояви полісемії термінів свідчать про те, що полісемія є універсальним явищем у мові». Основною причиною виникнення полісемії у терміносистемах різноманітних галузей науки і техніки Ф. О. Нікітіна вважає синтез наук, перетин їх окремих галузей (Нікітіна, 1978, с. 18, 9).

Розрізняють: багатозначні абсолютні терміни, котрі не мають інших значень, крім термінологічних; багатозначні терміни в межах однієї терміносистеми; багатозначні терміни, утворені шляхом метафоричного чи метонімічного перенесення значень загальноживаних слів (Граб, с. 69).

Дослідники розмежовують внутрішньосистемну, міжсистемну, або міжгалузеву, й зовнішньосистемну полісемію.

З усіх зазначених видів полісемії найбільше проблем у термінології породжує внутрішньосистемна полісемія, оскільки вона порушує одну з найважливіших ознак терміна – однозначність. Значна кількість полісемічних термінів утворено перенесенням значення на основі метонімії (позначення наслідку процесу через назву самого процесу, суб'єкта дії через назву дії тощо). Єдиним ефективним способом розмежування значень таких полісемантів залишається контекст.

Інший тип полісемії термінів виникає внаслідок уживання певного терміна в різних наукових сферах із практично незмінним семантичним ядром, але з іншим набором периферійних сем, що вчені кваліфікують як міжсистемну полісемію. Отже, семантична структура слова наче розщеплюється на окремі аналогічні частини, на ознаки, які належать одночасно декільком категоріям. Саме ця особливість семантики термінів, що функціонують у різних галузевих терміносистемах, споріднює явище багатозначності й омонімії, адже одним із шляхів творення слів-омонімів, як відомо, є розпад значень полісемічного слова. А відтак у науковій і довідковій літературі нерідко явища полісемії й омонімії не знаходять

чіткого розмежування, і лексико-семантичні варіанти слова, що фактично набули вже статусу омонімів, об'єднуються у межах полісемічного слова. Оскільки значення цієї групи термінів подібні і ґрунтуються на переносних (найчастіше метонімічних) значеннях, незважаючи на їхню належність до різних терміносистем, зіставлення вживання подібних термінів у різних галузевих терміносистемах дає підстави кваліфікувати їх як полісемічні.

Зовнішньосистемна полісемія пов'язана з термінологізацією загальноновживаних слів. Термінологізація загальноновживаних лексем відбувається внаслідок зміни (звуження чи розширення) обсягу значення слова. Щоб загальноновживане слово стало терміном, йому потрібно пройти шлях переосмислення і переоформлення в мовній системі – зайняти там своє місце, вступити в нові формальні відношення з іншими лексико-семантичними варіантами. Термінологічного значення, за спостереженням В. В. Грещука, найчастіше набувають загальноновживані слова із конкретним значенням (Краснопольська, 2010, с. 367–368).

Полісемантичні відношення в сфері термінології вказують на те, що з розвитком науки значення деяких термінів, з одного боку, звужується або ж уточнюється, а з іншого боку, брак формальних засобів вираження призводить до розширення семантичного обсягу їх наповнення (Павлюк, 2016, с. 112).

У кожній термінологічній системі реалізуються відношення протилежності – **антонімії**, що засновані на протиставленні конкретних властивостей, якостей, тому не суперечать специфіці терміна та не порушують основних принципів терміносистеми. Кожне з понять містить свою протилежність, що ґрунтується на відмінності всередині одного й того ж явища. Терміни-антоніми характеризуються парадигматичними властивостями: фронтальною протилежністю і розрізненням за диференційною ознакою, тісно пов'язаною з її основною дефінітивною функцією (Лекції з термінології, с. 68).

Антонімія як семасіологічна категорія невід'ємна від термінологічних систем, що номінативно систематизують наукові поняття у складну й багатопланову мережу протиставлень, суттєво впорядковуючи тим самим термінологічну сферу. Антонімія термінологічних одиниць – це явище більш стійке, ніж синонімія та полісемія.

Для термінологічних антонімів характерні опозиції. Антонімічні пари в термінології поділяють на дві групи: **лексичні** та **словотвірні**. У лексичних антонімах протилежність визначається різністю значень семантики термінологічних одиниць. На рівні лінгвістичної термінології лексичні антоніми представлені інтернаціоналізмами, які прийшли на український мовний ґрунт готовими дериватами зі значенням

протилежності, наприклад: гіпербола – літота, гіпотаксис – паратаксис, асиміляція – дисиміляція, префікс – постфікс тощо.

Словотвірні антоніми утворюються шляхом додавання до термінологічної одиниці полярних за значенням афіксів, найчастіше префіксів. Найпродуктивнішим способом передачі протилежного поняття є приєднання до терміна стверджувальної семантики заперечної частки *не*, або префікса *без-*, наприклад: однорідний (член речення) – неоднорідний (член речення), сполучниковий (зв'язок) – безсполучниковий (зв'язок), афіксальний (спосіб словотворення) – безафіксний (спосіб словотворення) тощо. Протилежність понять у сфері інтернаціональних термінів найчастіше виражається префіксами *де-*, *анти-*, *екстра-*, *інтра-*, наприклад: композиція – декомпозиція, екстралінгвістика – інтралінгвістика та ін.

У терміносистемах «наявні й антонімічні пари змішаного зразка, де антонімічні відношення побудовані на протиставленні перших компонентів складних слів при однакових других. Так, усічені основи макро-, мікро- містять ознаки протилежності розміру, вираженої другим компонентом: мікроструктура – макроструктура. Для вираження протилежності одиничності, чисельності, вираженої другим компонентом складного слова, уживаються усічені основи грецького походження: моно- (одно, єдино), полі- (чисельний, багато): моносемія – полісемія, монофонія – поліфонія. Наведені приклади свідчать про регламентований, модельований характер вираження антонімічних відношень у системі української лінгвістичної термінології» (Бондаренко, 2020, с. 55).

Антонімія у термінології визнається як один із важливих факторів упорядкування термінологічної системи. Йдеться насамперед про класифікацію та систематизацію понять, що дозволяють фахівцю в будь-якій галузі знання вийти на рівень аналізу сутності тих чи інших понять, процесів тощо.

3. Методи дослідження термінів

Загальнонаукова методологія ґрунтується на теоретичних концепціях і включає: 1) методи, які використовуються на теоретичному рівні дослідження (індукція, дедукція, системний підхід); 2) методи, що використовуються як на теоретичному, так і емпіричному рівнях дослідження (аналіз і синтез, систематизація, узагальнення, моделювання, формалізація, абстрагування); 3) методи емпіричного дослідження (спостереження, експеримент, вимірювання, порівняння) (Петрина, 2018).

Методи вивчення власне значення термінів збігаються з загальнолінгвістичними методами: компонентний аналіз (полягає в розчленуванні змісту мовної одиниці на компоненти, з яких вона складається, і представленні значення у вигляді наборів елементарного змісту (сем). Утворюючи значення слова, семи набувають вигляду ієрархічно впорядкованої структури, а отже, можна говорити про семантичну структуру, одиницею побудови якої виступає сема. Метод успішно використовується для аналізу полісемантичних слів, синонімів, гіпонімічних груп, тематичної класифікації термінологічної вибірки, а також невід'ємним засобом лексикографії); комбінаторний аналіз (розділяє семантику на два компоненти: предмет і зміст, другий компонент представлений як набір ознак (семантичних елементів), які виділяють даний предмет з безлічі інших предметів (Лейчик, 2009, с. 144)); метод семантичних множинників (розглядає значення терміна як утворення кількох елементарних понять, пов'язаних різними фіксованими відносинами (Лейчик, 2009, с. 144)).

Виділяють методи лінгвістичного аналізу термінологій: зіставний метод (сукупність прийомів дослідження й опису мови шляхом її системного порівняння з іншою мовою з метою виявлення її специфіки на тлі спільних рис.

Для виявлення генези термінів застосовується метод етимологічного аналізу, який має на меті встановити походження форми (на основі відтворення закономірних фонетичних і морфологічних змін) та значення (вірогідні семантичні трансформації (Петрина, 2018, с. 176)). Метод суцільної вибірки передбачає виокремлення термінологічних одиниць із фахових текстів та термінологічного масиву суміжних галузей із метою формування фактичного матеріалу дослідження і застосовується паралельно з аналізом дефініцій, який полягає в уточненні дефініцій термінів (Петрина, 2018, с. 176).

Способи побудови терміносистем базуються на методах теорії класифікації. Класифікація виникає на етапі виникнення необхідності оцінки і переоцінки матеріалів дослідження, виявлення ієрархії наукових понять і взаємовідношень об'єктів дослідження. Завдяки методу класифікації терміносистему можна зобразити схематично, що дасть можливість виявити її специфічні риси та отримати нову базу інформації та знань (Петрина, 2018, с. 176).

Термінознавство запозичує методи цілого ряду математичних дисциплін: математичної лінгвістики, математичної статистики. Всі ці методи використовуються в прикладній лінгвістиці. Необхідно згадати методи кластерного аналізу, який набув поширення в цілому ряді наукових дисциплін і використовує математичний апарат і обчислювальну техніку

для вивчення множин об'єктів і їх ознак. В якості об'єктів кластерного аналізу термінів використовуються документи, термінологічні документи сфери фіксації (словники, стандарти термінів), тексти наукових і технічних документів. Результатами застосування методів кластерного аналізу є теоретичні та прикладні продукти термінологічної діяльності, опис області знання, підготовлені матеріали для термінологічних словників різних типів (Лейчик, 2009, с. 160–161).

Термінознавство використовує не тільки методи інших наук і наукових дисциплін, а й має власні методи. Застосування методів термінознавства призводить до створення власних продуктів.

Теоретичні методи термінознавства в основному є аналітичними, меншою мірою – методами синтезу (конструювання). Методи прикладного термінознавства значною мірою є прескриптивними. В число цих методів входять:

- методи уніфікації термінів. Вони меншою мірою пов'язані з методами лінгвістичними, скоріше вони відносяться до термінів як до технічних об'єктів. Їх застосування призводить до появи сконструйованих терміносистем, що складаються з уніфікованих термінів, у яких штучно усунені синонімія, багатозначність, омонімія. Теоретичним аспектам застосування методів уніфікації є виділення таких специфічних об'єктів термінознавства, як терміноїди, з їх особливими ознаками довжини, формальної і змістовної структури;

- методи нормалізації і гармонізації термінів і терміносистем. Це логічне продовження методів уніфікації та теорії стандартизації, вони враховують досягнення лінгвістики, зокрема кодифікації мовних норм;

- методи термінографії. Дозволяють створювати термінологічні словники, відрізняються від методів загальної лексикографії тим, що частина їх продуктів являють собою нормативні словники, непридатні в області лексичних одиниць – нетермінів;

- методи термінологічного обслуговування, методи автоматизованого та інформаційно-термінологічного обслуговування (прикладні методи близькі методам інформаційного обслуговування і різниця полягає в об'єкті) (Лейчик, 2009, с. 172–173).

ЛІТЕРАТУРА

- Барвіцька, Г. К. (2014). *Формування української термінології обліку та аудиту* [Дис. канд. філол. н., Київський національний університет імені Тараса Шевченка].
- Бондаренко, Г. П. (2020). Синонімія та антонімія в українській лінгвістичній термінології. У *Актуальні питання лінгвістики, професійної лінгводидактики, психології і педагогіки вищої школи: зб. статей V Міжнародної науково-практичної конференції* (с. 51–56). Полтавський національний педагогічний університет імені В. Г. Короленка
- Васенко, Л. А., Дубічинський, В. В., & Кримець, О. М. (2008). *Фахова українська мова*. Центр учбової літератури.
- Загнітко, А. (2020). *Сучасний лінгвістичний словник*. Твори.
- Краснопольська, Н. Л. (2010). Полісемія в українській термінології менеджменту. *Наукові записки. Серія Філологічна*, 14, 362–370.
- Кузнецова, І. В. (Укл.) (2017). *Конспект лекцій з курсу «Термінологія» для студентів 4 курсу спеціальності «Переклад» для усіх форм навчання*. Запорізький національний технічний університет.
- Нікітіної, Ф. О. (1978). *Семантичні та словотворчі проблеми сучасної термінології*. Вища школа.
- Павлюк, І. П. (2016). Фахова мова фітнесу (на матеріалі англomовних лексикографічних джерел та спеціальних текстів) [Дис. канд. фід. н., Львівський національний університет імені Івана Франка].
- Петрина, О. С. (2018). Методологічні засади дослідження англomовних та українських терміносистем банківської сфери. *Закарпатські філологічні студії*, 3 (1), 174–179.
- Смужаниця, Д. І. (2011). Запозичення як результат контактування мов (на матеріалі юридичних термінів української та французької мов) [Дис. канд. фід. н., Державний вищий навчальний заклад «Ужгородський національний університет»].

ЛЕКЦІЯ 5

КОГНІТИВНО-КОМУНІКАТИВНЕ ТЕРМІНОЗНАВСТВО

ПРОБЛЕМНО-ДИСКУСІЙНІ ПИТАННЯ

1. Аспекти когнітивно-комунікативного термінознавства: фреймове і комунікативне термінознавство
2. «Термін» і «фахова мова / мова професійної комунікації».
3. Когнітивно-семіотична природа терміна: термін як знак та його функції у фаховій мові / мові професійної комунікації.
4. Термін у когнітивному термінознавстві: співвідношення понять термін і «концепт», концепт і «поняття», концепт і «значення».

Ключові слова: когнітивне термінознавство, комунікативне
основні терміни та поняття термінознавство, термін як знак, мова професійної комунікації, міжкультурна комунікація, концепт, значення, поняття

1. Аспекти когнітивно-комунікативного термінознавства

Нова когнітивно-дискурсивна парадигма лінгвістичного знання характеризується міждисциплінарністю й інтеграцією надбань різних наук. У результаті цих процесів з'явилися такі науки, як антрополінгвістика, лінгвоконцептологія, когнітивна семантика, фреймова семантика, лінгвосинергетика тощо. Домінування нової лінгвістичної парадигми потребувало нових підходів до вивчення природи терміна та й загалом будь-якої термінології (Іващенко, 2011, с. 47–48). Наразі є всі підстави говорити про лінгвокогнітивний вектор вивчення галузевих термінологій. З кінця 90-х років ХХ ст. в галузі термінознавства поряд із його традиційними аспектами (загальним, галузевим, типологічним, порівняльним, семасіологічним, ономасіологічним, історичним, функціональним) формується новий напрям – **когнітивне (когнітивно-дискурсивне) термінознавство**, або, як його ще називають, “когнітивно-комунікативне” чи “гносеологічне” термінознавство.

Постулюючи принцип антропоцентризму, когнітивне термінознавство спирається на епістему, розглядаючи термін як компонент динамічної

підсистеми мови, своєрідний корелят ментальної операції, що відбувається в свідомості дослідника, «одиночку, що конвенційно співвідноситься з поняттям і предметом професійної галузі та слугує засобом концентрації, фіксування, збереження й передавання професійної інформації» (Іващенко, 2011, с. 47–48).

Із позицій когнітивного термінознавства терміни продукуються в дискурсі та формують свій зміст у процесі когніції й лише згодом закріплюються або не закріплюються у словниках, у тезаурусах або термінологічних базах даних, якщо в цьому є практична необхідність (Кізіль, 2015, с. 183).

У найсучасніших наукових працях, присвячених проблемам розвитку когнітивного термінознавства, виокремлюються такі перспективні напрями, які спрямовані на:

1) аналіз когнітивних властивостей термінів як корелятивів ментальної діяльності й одиниць наукового (професійного) мислення та знання;

2) вияв та інтерпретацію фактів взаємозв'язку між розвитком термінології й динамікою наукового (професійного знання), виникненням і поширенням наукових ідей;

3) систематизацію термінів і термінологій як складних семіотичних систем наукової (професійної) діяльності;

4) репрезентацію найважливіших гносеологічних категорій у термінології різних галузей знання та діяльності, вияв системоутворювальних категорій кожної галузі наукового (професійного) знання;

5) розкриття когнітивних аспектів утворення, перетворення, розвитку терміносистем;

6) вивчення наукової (професійної) мовної особистості як суб'єкта продукування та розвитку професійного знання, учасника наукової (професійної) комунікації, розробку типології професійних мовних особистостей;

7) дослідження функціонування спеціальної лексики в різних типах дискурсів;

8) розроблення цілісної типології наукових (професійних) дискурсів, субдискурсів, їх жанрової специфіки;

9) визначення принципів організації конкретних метамов наукового опису, установа ролі термінології в їх функціонуванні (Кізіль, стор. 189).

У сфері когнітивного термінознавства розрізняють (Іващенко В. Л.) *фреймове* і *комунікативне термінознавство*. В аспекті досліджень фреймового термінознавства термінопоняття вивчають у форматі динамічного (процес-орієнтованого) фрейму як моделі (шаблону,

стереотипу, схеми) репрезентації окресленого спеціальною предметною галуззю знання фрагмента інформації. (Іващенко, 2013, с. 51).

На особливу увагу, на думку Іващенко В.Л., заслуговує визначення фрейму, запропоноване Фабер П., під яким розуміється різновид когнітивних структур, заснованих на досвіді, що забезпечують базові знання та мотивацію існування слів у мові, а також допомагають зрозуміти, як ці слова використовують у фаховому дискурсі.

Також важливим аспектом досліджень фреймового термінознавства є вивчення ролі образів у репрезентації спеціальних понять. Власне мовний та візуалізований, у тому числі й графічний, описи спеціальних понять тісно пов'язані між собою, вони доповнюють один одного, розкриваючи їх багатоаспектність, а також ррзкривають концептуальні відношення в предметних сферах. Ідеться про комплексний концептуальний (поняттєвий) опис, у якому структуровану в мережу термінографічних дефініцій інформацію поєднано з візуальною інформацією в зображеннях (фотографіях, малюнках, анімації, відео, графіці, діаграмах, схемах, уявленнях тощо) для кращого розуміння складної і динамічної системи понять, оскільки типологія образів репрезентує певні атрибути спеціальних понять:

1) знакові образи нагадують реальні об'єкти, представлені через абстракції концептуальних ознак на малюнку;

2) абстрактні ілюстрації, що відображають когнітивні здібності, необхідні для представлення певного поняття;

3) динамізм розкриває уявлення про рух (відео та анімація, а також зображення, що показують різні стадії процесу) (Іващенко, 2013, с. 54; Faber, 2009, с. 120–121).

Комунікативне термінознавство розвивається в контексті традиційної (системно-структурної), функційної та когнітивної дослідницьких парадигм, як-от: термін у мові професійної комунікації, термін у професійному тексті / дискурсі, текст / дискурс як одна із форм професійної комунікації, термін і текст у професійній комунікації, професійна комунікація в тексті, термін / текст / дискурс і професійна мовна особистість, функціонально-стилістичні особливості терміна та жанрово-стильова специфіка професійної комунікації, термінологічна і професійна компетенція в професійній внутрішньомовній і міжмовній комунікації, термін і професійне знання тощо.

Сучасна комунікативна термінологія розглядає термінологічні одиниці як «набір умов», отриманих із певної сфери знань, концептуальної структури, значення, лексичної та синтаксичної структури, валентності, комунікативного контексту фахового дискурсу. Припускають, що термінологічна одиниця може мати три виміри:

когнітивний, лінгвістичний і комунікативний. Кожен із них – це окремий аспект, через який дослідник осмислює термінологію. Вибір одного не означає автоматичне нівелювання двох інших перспектив, які завжди залишаються фоном (Тур & Шабуніна, 2023, с. 186–187).

Комунікативна теорія передбачає моделювання комунікативного фрейму з відповідними комунікативними сценаріями. Поза межами контексту, комунікативної ситуації лексичну одиницю не можна кваліфікувати як терміноодиницю, статусу останньої вона набуває лише в спеціальному комунікативному сценарії (цит. за Іващенко, 2013, с. 58).

2. Термін і фахова мова / мова професійної комунікації

На сьогодні для позначення мови професійної комунікації у термінознавстві використовують кілька рівнозначних термінів. У британській та американській лінгвістиці – це «*language for special purposes (LSP)*». Наприкінці ХХ ст. спостерігається активне вживання абревіатури ESP – *English for Specific Purposes*. В українському термінознавстві вживають німецький еквівалент «*Fachsprache*» – фахова мова (Барнич, 2018, с. 17).

В українському термінознавстві існують відмінні погляди на поняття «фахова мова», яке найчастіше розглядають на тлі поняття фахова лексика. При цьому одні дослідники (А. С Дьяков, Т. Р. Кияк, З. Куделько) вважають, що фахову лексику можна ототожнювати з термінологією, інші (Г. Мацюк, Т. Панько, З. Симоненко) – протиставляють фахову комунікацію і термінологію (Барнич, 2018).

Об'єктом дослідження фахових мов (інакше «спеціальні мови», «технолекти») є особливості мови певної галузі науки. При цьому фахова мова до певної міри протиставляється загальнонавчальній мові, хоча словниковий запас першої бере початок саме з другої. Але якраз проблеми, пов'язані зі специфічною лексикою фахових мов, сприяли виділенню окремої науки – термінознавства. У той час, як наука про фахові мови має на меті дослідження власне мови певної сфери науки й техніки, предметом дослідження термінознавства є не мова як така, а саме термін як єдність поняття і назви. Звідси випливає, що термінознавство включає понятійну сферу певної фахової галузі.

Спершу дослідження фахових мов стосувалося професійної лексики, і лише недавно воно виокремилось у власний аспект, тісно пов'язаний із термінознавством. **Фаховою мовою** можна називати «сукупність усіх мовних засобів, які застосовуються у професійно замкнутій сфері з метою забезпечення комунікації між людьми-фахівцями цієї сфери».

Т. Р. Кияк зазначав, що фахова мова функціонує на базі чітко встановленої термінології (Кияк, 2009).

Л. Гофман виділяє основні страти, на які «розшаровується» майже кожна фахова мова:

- а) мова теоретичних фундаментальних наук;
- б) мова прикладних наук та техніки;
- в) мова матеріального виробництва;
- г) мова сфери побуту.

Кожна страта характеризується своїм рівнем абстрактності, мовною формою вираження, середовищем функціонування та користувачами. Фахова мова може мати всі страти або деякі з них (Гофман, с. 155, Цит за Дулепа, 2014, с. 90).

Особливість фахових мов полягає в наявності спеціального, орієнтованого на потреби певного фаху набору лексичних одиниць, які мають гнучкі зв'язки зі загальнонавчаною лексикою, яка теж присутня у фаховій мові. З іншого боку, остання відрізняється специфічною частиною вживання граматичних, синтаксичних, стилістичних засобів. Усю лексику фахового тексту можна поділити на 4 види:

- 1) терміни певної галузі, які мають власну дефініцію;
- 2) міжгалузеві загальнонаукові термінологічні одиниці (в т.ч. терміни суміжних наук) – наприклад, поширені терміни філософії, політології, математики, філології та под.;
- 3) напівтерміни або професіоналізми, до яких можна віднести й номенклатури, щоправда професіоналізми, як правило, можуть тлумачитися, на протилежному номенклатурним одиницям;
- 4) професійні жаргонізми, які не претендують на точність та однозначність, мають великий рівень образності та емотивно забарвлене значення (Кияк, 2008, с. 3–4).

У процесах комунікації розрізняють чотири функціональні стилі (Б. Гавранек) залежно від диференційованих соціальних потреб: 1) загальний комунікативний стиль (розмовна мова в побуті, в усному мовленні); 2) професійний практичний стиль (офіційне спілкування, ділова мова); 3) науково-теоретичний стиль (мова науки); 4) естетичний стиль (мова літератури, поезія).

Фахові мови в цій класифікації представлені двома видами стилів: професійно-практичним та науково-теоретичним. Визначення фахових мов включає в себе кілька семантичних критеріїв, насамперед: а) засіб оптимального розуміння між фахівцями в окремій професійній сфері; б) наявність специфічної фахової лексики та окремих норм відбору, застосування та частоти загальнонавчаних лексичних і граматичних засобів; в) актуалізація у фахових текстах, які крім страти професійної

лексики містять загальномовні сегменти, отже, фахова мова не може мати статус відокремленого від загальнонаціональної мови суб'єкта; г) приналежність до фахових текстів професійного мовлення, в той час як до загальномовних елементів як частини системи мови належать літературна мова, розмовна мова або діалект (Кияк, 2009, с. 40).

Термінологія і фахова мова становлять 1) складну і багатогранну систему, ядром якої є терміни; 2) складову частину сучасних мов, 3) основу професійного спілкування фахівців.

3. Когнітивно-семіотична природа терміна: термін як знак та його функції у фаховій мові / мові професійної комунікації

Представники Київської та Львівської термінологічних шкіл (Ф. Нікітіна, Т. Кияк, Н. Нікуліна та ін.) розглядають термін як семіотичне поняття, знак, як універсалію інтелектуальної діяльності людини, що входить до складу мови як системи і є її (мови) основною одиницею. Термін – це мовний знак, співвідносний із поняттям і предметом певної професійної сфери, який на основі цього співвідношення входить до терміносистеми як її невід'ємний елемент (Щерба, 2006, с. 237–240.)

На думку С. Л. Мішланової, формування термінів як мовних знаків відбувається в діяльності особистості і має когнітивно-дискурсивну природу. В осмисленні **терміна як специфічного мовного знака** послуговуємося положенням про термін як вербалізований результат мислення фахівців, лінгвокогнітивний засіб орієнтації у професійній сфері й найважливіший елемент професійної комунікації.

Термінознавці, як правило, виділяють такі функції терміна: *номінативну* і *дефінітивну*. Остання передбачає наявність у терміна чіткої та точної дефініції. Якщо слово виконує номінативну або дефінітивну функції і є засобом чіткого позначення, то воно функціонує як простий знак, якщо слово є засобом логічного визначення, тоді воно виступає як науковий термін. Специфіка реалізації функції дефініції у терміна полягає в тому, що він позначає спеціальне поняття науки, техніки, виробництва. Також цю функцію визначають як репрезентативну, оскільки «в когнітивно-дискурсивному термінознавстві йдеться не про називання предметів, а про репрезентацію їх за допомогою мовних знаків».

Термін називає, позначає, виражає та навіть відображає поняття, з чого випливає, що термін окрім номінативної, виконує сигніфікативну функцію.

Сигніфікативна чи семасіологічна функція найбільшою мірою відрізняє термін від звичайного слова. Оскільки лише термін може як називати, так і виражати поняття, була визначена основна його дефінітивна функція. Відповідно, лише термін може брати участь у формуванні дефініцій та замінити собою дефініцію, і навпаки (Щерба, 2006, с. 2).

Ще однією важливою функцією терміна вважається *комунікативна*, суть якої полягає в передачі між суб'єктами інформації. Ця функція взагалі притаманна всім мовним одиницям. Якщо пересічні учасники комунікативного процесу (носії однієї мови) в побутовому спілкуванні цілком розуміють один одного, то фахівці час від часу змушені уточнювати певний термін чи навіть сперечатися з приводу його точного визначення. Це пов'язане з різницею між наївними та науковими поняттями, а також з намаганням учасників професійної комунікації найбільш адекватно передати та сприйняти фахову інформацію.

Насамперед, це стосується сфер уживання фахових мов і пояснюється наявністю в терміносистемах термінів-синонімів, термінів з невизначеною дефініцією та, навіть, існуванням понять, що їх ще не було вербалізовано та термінологізовано. Специфічне середовище використання термінів – сфера професійної комунікації – зумовлює більш виважене, точне, порівняно з побутовим спілкуванням, використання термінів його учасниками (Щерба, 2006, с. 3).

Як одну з основних виділяють *когнітивну функцію*, що притаманна термінам і яка має вторинні підфункції: 1) когнітивна підфункція відкриття нового знання (евристична); 2) когнітивна підфункція формування нового знання (формуюча); 3) когнітивна підфункція фіксування нового знання (фіксуюча); 4) когнітивна підфункція накопичення та зберігання знання (аккумуляційна); 5) когнітивна підфункція концентрації знань (компресійна); 6) когнітивна підфункція відтворення знань (репродуктивна); 7) когнітивна підфункція передавання знань (комунікативно-орієнтовна) (Щерба, 2006, с. 6)

Мова професійного спілкування є поліфункціональною підсистемою літературної мови і виконує загальномовні та специфічні функції. Такими функціями є: 1) пізнавальна (знаряддя й спосіб фахового пізнання, запам'ятовування, оволодіння фаховим досвідом); 2) аксіологічна (фахова та морально-етична оцінка); 3) культурологічна (збереження й передавання фахових знань і культури професійного спілкування); 4) естетична (моностилістична довершеність текстів) (Мацько, 2006, с. 54).

4. Термін у когнітивному термінознавстві: співвідношення понять термін і концепт, концепт і поняття, концепт і значення

Структуралістське термінознавство фактично не виходило за межі аналізу мовного знака, тимчасом когнітивне термінознавство значно розширює межі дослідження термінології, розглядає її як відкриту систему, звертає увагу й на асистемні явища, синтезує позиції різних шкіл і напрямів. Поліпарадигмальний характер когнітивного термінознавства передбачає профілювання того самого термінологічного об'єкта дослідження різними науковими парадигмами. Фахівець-термінолог повинен оперувати не лише апаратом мовознавчих та власне предметних дисциплін, а й тих галузей знання, які формують когнітивну науку: когнітивної психології, нейронауки, штучного інтелекту, математичного моделювання, теорії інформації тощо (Іващенко, 2011, с. 47–48).

Термінологія, на думку А. Іленкова, займає особливе місце в збереженні та передаванні знань, оскільки саме на неї припадає основне інформаційне навантаження, причому різні терміни мають різне інформаційне наповнення.

Саме тому одним із завдань когнітивної термінології є аналіз структури інформаційного простору того чи того термінопоняття. (Іващенко, 2011, с. 49).

Термін і концепт. У контексті когнітивно-дискурсивної парадигми термін визначають як засіб отримання, фіксації, зберігання, оброблення, перероблення, трансляції професійних знань і, відповідно, професійного досвіду, «примноження знання» та «відкриття нового знання» фахівцем у професійній сфері. О. І. Южакова обстоює думку, що за терміном стоїть науковий концепт, сформований у результаті свідомої наукової діяльності, наукового узагальнення (Южакова, 2010, с. 34–37).

Виокремлення когнітосфери термінознавства й оперування відповідним метатерміном розкриває концептуальну сутність терміна як 1) когнітивно-комунікативної / дискурсивної одиниці, 2) інструмента професійної комунікації, 3) засобу актуалізації професійних знань у процесі фахової діяльності.

Концепт і поняття. У когнітивному термінознавстві концепт відокремлюють від поняття:

1. На відміну від поняття, концепт немає чітких меж, він динамічний і перебуває в постійному русі.

2. Якщо поняття вербалізується і виражено в дефініції терміна, то концепт вербалізується лише частково, бо мовні засоби здатні передати частину концептуальних властивостей.

3. Якщо поняття – це сукупність пізнаних суттєвих ознак об'єкта, то концепт – ментальне національно-специфічне утворення, планом змісту якого є вся сукупність знань про цей об'єкт, а планом вираження – сукупність мовних засобів (лексичних, фразеологічних та ін.) (Садовнікова, 2014, с. 157).

Концепт і поняття близькі, але не тотожні. Поняття, як і концепт, є одиницею мислення. Проте, якщо в понятті розрізняють об'єм (сукупність предметів або явищ, які ним охоплюються) і зміст (сукупність об'єднаних у ньому ознак одного або декількох предметів чи явищ), то концепт охоплює лише зміст поняття, а також зміст слова, що співвідноситься з цим поняттям. Набір уявлень, знань, асоціацій, переживань, який супроводжує те чи інше слово, і є концепт, який виражається цим словом. Поняття існує настільки, наскільки воно виражено в мовній формі. Концепт на відміну від поняття може включати в себе елементи, що не мають вербального вираження. Концептуальна інформація може бути представлена у вигляді образів, картинок, схем та ін.

Отже, поняття є лише частиною концепту, оскільки під концептом розуміється те, що слугує для пояснення одиниць ментальних або психічних ресурсів нашої свідомості, а також одиниць тієї інформаційної структури, яка відображає всі знання про об'єкт і весь досвід контакту людини з цим об'єктом (цит. за Садовнікова, 2014, с. 159).

На думку Приходько А. М., поняття і концепти повинні співвідноситися між собою гіперо-гіпонімічним і водночас асиметричним способом: основою концепту є поняття, але основою поняття не є концепт. Це наводить на думку, що концепт повинен бути етноспецифічним забарвленим поняттям з певною етнопсихологічною надбудовою. Поняття стає лише тоді концептом, коли воно набуває ціннісних асоціацій (Приходько, 2013, стор. 19).

Концепт і значення. Значення охоплює лише певний відрізок концепту, який виражається словом. Оскільки більшість слів багатозначні, то найчастіше один і той же мовний знак об'єднує безліч ознак одного концепту. Різні мовні колективи, закріплюючи за мовним знаком різний суспільний досвід контакту з тим чи іншим об'єктом або явищем дійсності, обирають для характеристики цього об'єкта чи явища лише деякі, актуальні з їх точки зору ознаки. Тому до значення слова можуть бути включені як ознаки, актуальні із загальнолюдської точки зору, так і ознаки, культурно зумовлені (Садовнікова, 2014, с. 160).

Концепт і значення є одиницями різного статусу: значення є мовною сутністю, а концепт – психоментальною. Концепт – одиниця концептосфери, значення – одиниця семантичної системи мови, семантичного простору мови. Значення своїми семами передає ознаки,

що формують концепт, але це лише частина смислового змісту концепту». Значення слова реалізується через включення його до концепту, оскільки мовна семантика (значення слова) є частиною семантики концепту. [цит за Фрасинюк, 2021, с.70].

Міркуючи над співвідношенням поняття, концепту і значення, доходимо висновку, що їх слід розмежовувати. Через те, що «поняття» має вираження лише в мовній формі (а саме: в дефініції терміна), а «концепт» – це набір уявлень та асоціацій, що виникають у сфері професійної комунікації і супроводжуються відповідним терміном (словом), який, власне, і становить поняття у фаховій мові, обстоюємо правомірність розгляду «поняття» як компонента структури «концепту», що виражена у дефініції терміна. Що стосується значення і концепту, то це продукти діяльності різних видів свідомості: мовної та концептуальної. Поняття і значення мають мовне вираження і належать до мовної свідомості професійного колективу. Оскільки значення терміна виражене у семах, які є в дефініції терміна, то можна припустити, що поняття і значення пов'язані між собою та входять у структуру концепту. Погоджуємося із Г. Садовниковою, яка вважає, що значення терміна є частиною концепту, пов'язаного знаком, причому термінологічний знак входить до поняттєвої зони / страти концепту (Садовнікова, 2014, с. 162).

ЛІТЕРАТУРА

- Барнич, І. І. (2018). Поняття «фахова мова» і «термінологія» в німецькій і українській мовах. *Львівський філологічний часопис*, № 3, 16–19.
- Допропольська, Д. О. (2015). Поняття когнітосфери. Когнітосфера термінознавства як фрагмент когніції у науковій картині світу. *Термінологічний вісник*, 3(1), 95–100.
[https://iul-nasu.org.ua/pdf/termvisnik/terv_2015_3\(1\)_11.pdf](https://iul-nasu.org.ua/pdf/termvisnik/terv_2015_3(1)_11.pdf)
- Дулепа, І. Б. (2014). Особливості фахових мов у структурі загальнонаціональної мови. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Серія Філологія*, 8 (1), 89–91.
<http://www.vestnik-philology.mgu.od.ua/archive/v8/v8-1/24.pdf>
- Іващенко, В. Л. (2011). Когнітивне термінознавство: перспективи розвитку. *Термінологічний вісник*, 1, 47–54.
<http://dspace.nbuv.gov.ua/bitstream/handle/123456789/51160/05-Ivashchenko.pdf?sequence=1>
- Іващенко, В. Л. (2013). Фреймове і комунікативне термінознавство в зарубіжній лінгвісти. *Мовознавство*, 1, 51–58.
<http://dspace.nbuv.gov.ua/bitstream/handle/123456789/183732/08-Ivashchenko.pdf?sequence=1>

- Кізіль, М. А. (2015). Когнітивне термінознавство: витоки, завдання й перспективи розвитку. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Серія: Філологія*, 16, 182–185.
- Кияк, Т. (2008). Вузькогалузеві терміни як основа формування та квазіреферування фахових текстів. *Вісник Національного університету «Львівська політехніка». Серія «Проблеми української термінології»*, 620, 3–5.
- Кияк, Т. (2009). Фахові мови як новий напрям мови лінгвістичного дослідження. Іноземна філологія. *Inozemna Philologia*, 121, 138–141.
- Лейчик, В. М. (2006). *Терминоведение: Предмет, методы, структура* (2-е изд.). Ком книга.
- Мацько, Л. І., Мацько, О. М. (2006). *Риторика*. Вища школа.
- Садовнікова, Г. В. (2014). Співвідношення категорій концепт, поняття і значення у когнітивному термінознавстві. *Вісник Київського національного лінгвістичного університету. Серія Філологія*, 17(1), 156–164.
- Приходько, А. Н. (2013). *Концепты и концептосистемы*. Бида.
- Стасюк, Т. В. (2019). Пролегомени соціокогнітивного термінознавства та соціокогнітивна інтерпретація терміна. *Термінологічний вісник*, 5, 55–64. <http://dspace.dsau.dp.ua/jspui/handle/123456789/1572>
- Тур, О., & Шабуніна, В. (2023). Аспектуальні вектори термінологічних досліджень. *Актуальні питання гуманітарних наук*, 63 (2), 183–189.
- Фрасинюк, Н. І. (2021). Концепт, поняття, значення у їх взаємозв'язку та взаємодії. *Вчені записки Таврійського національного університету імені В. І. Вернадського. Серія: Філологія. Журналістика*, 32 (71) № 4 Ч. 2, 68–71.
- Щерба, Д. В. (2006) Термін та його дефініція як головні онтологічні поняття термінознавства. *Вісник Житомирського державного університету ім. І. Франка*, 28, 237–240.
- Южакова, О. І. (2010). Концепт як головна одиниця когнітивної лінгвістики в аналізі терміносистем на матеріалі термінології холодильної техніки. *Вісник Національного університету «Львівська політехніка». Серія «Проблеми української термінології»*, 675, 34–37.
- Януш, Х. (2014). Поняття і концепт. Критерії розрізнення. *Studia methodologica*, 37, 184–190.
- Cabré Castellví, M. T. (2003). Theories of terminology: their description, prescription and explanation. *Terminology*, 9 (2), 163–199.
- Faber, P. (2009). The cognitive shift in terminology and specialized translation. *MonTi Monografias de Traducción e Interpretación*, 1, 120–121.
- Fauconnier, G. (1997). *Mapping in thought and language*. Cambridge University Press.
- Turner, M. (1994). Design for a theory of meaning. In W. Overton & D. Palermo (Eds.), *The nature and ontogenesis of meaning* (P. 91–107). Routledge.

ЛЕКЦІЯ 6–7

ТЕРМІНОАПАРАТ КОГНІТИВНОЇ ЛІНГВІСТИКИ І ПОЕТИКИ

ПРОБЛЕМНО-ДИСКУСІЙНІ ПИТАННЯ

1. Дефініція терміна «концептосфера»
2. Концептосфера і картина світу
3. Типологія картин світу
4. Ментальні конструкти картин світу: фрейми, гештальти, сценарії, скрипти
5. Когнітивна поетика та її теорії

Ключові слова: концептосфера, картина світу,
основні терміни концептуальна картина світу,
та поняття когнітивна поетика, теорія можливих світів,
ментальний простір, когнітивний сценарій,
теорія концептуальної інтеграції

1. Дефініція терміна «концептосфера»

Нова когнітивно-дискурсивна парадигма лінгвістики (А. П. Мартинюк, О. О. Селіванова та ін.) переорієнтувала дослідження мови на розкриття її зв'язків зі свідомістю і мисленням людини, з людською діяльністю і процесами пізнання світу. Такий вектор когнітивно орієнтованої лінгвістики сприяв появі нових наукових дисциплін і, відповідно, нових термінів і понять, ключовими з яких є концептосфера і картина світу.

У роботах Приходько А. М. пропонується тлумачення концептосфери як «впорядкованої сукупності концептів, що існують у вигляді узагальнених уявлень, розумових картинок, схем, понять, фреймів, сценаріїв, гештальтів й узагальнюють різноманітні ознаки зовнішнього світу». У такому ракурсі концептосфера може розглядатися як «концептуарій культури», як «інформаційна база мислення», як своєрідне вмістилище, банк, депозитарій концептоодиниць окремих мовних соціумів (етносфера) (цит. за Приходько, 2007).

Приходько А. М. зауважує, що концептуальний корпус мови не є гомогенним за своєю організацією, ступенем валоризації та інтеріоризації в лінгвокультурній свідомості. Також він не є однорідним і з точки зору

законів сполучуваності й шляхів комбінування концептів між собою, а тому певного наукового осмислення потребує проблема їх системного устрою (Приходько, 2007, с. 245).

Концептосфери відповідають фрагментам концептуальної системи, які репрезентують конкретну поняттєву сферу. З огляду на це концептосфера може бути структурована у вигляді концептополя з його ієрархічною (ядерно-периферійною) побудовою. Елементами концептополя виступають концепти. Сукупність концептосфер формує концептуальну картину світу – певну множину концептів, поєднаних спільністю значення їх імен. Звідси випливає **дефініція терміна концептосфера**, під яким розуміється фрагмент концептуальної картини світу, що відтворює уявлення носія мови про нього за допомогою сукупності концептів, які ієрархічно об'єднані за тематичною (поняттєвою) ознакою. Запропонована дефініція не суперечить визначенню концептосфери, наведеному у Словнику сучасної лінгвістики А. П. Загнітка. Отже, концептосфера – це сукупність концептів, з яких у відповідному упорядкуванні формується світорозуміння, світовідчуття і світосприйняття мовців (Загнітко, 2020, с. 105).

2. Концептосфера і картина світу

Мова – це дзеркало, за допомогою якого можна пізнати найважливіші властивості світу. У ньому відображені не лише реальний світ й умови життя, але й суспільна самосвідомість народу, його менталітет, національний характер, спосіб життя, традиції, звичаї, мораль, система цінностей, світовідчуття, бачення світу (Заремська, 2011, с. 396). Світ для людини, як уважає В. В. Жайворонок, постає таким, яким вона його пізнає, сприймає й освоює, залежно від рівня особистісного розвитку. Картина цього світу, який людина сприймає через рідну мову, є такою, якою є для неї сама мова. Тому картина світу – це продукт мисленнєвої й пізнавальної діяльності людини, результат освоєння навколишнього світу. (Жайворонок, 1998, с. 53, цит. за Заремська, 2011, с. 396).

Термін «картина світу» вперше був ужитий фізиком В. Герцем на межі ХІХ і ХХ ст. у значенні сукупності внутрішніх образів зовнішніх об'єктів, які служать для виведення логічних суджень щодо поведінки цих об'єктів. Ці образи відтворюють суттєві ознаки об'єктів і певну кількість відношень, створюваних розумом. У логіку й філософію термін «картина світу» був уведений Л. Вітгенштейном (Селіванова, 2008, с. 407). Учений визначає картину світу як модель реальності, як сукупність фактів і ситуацій, виражених мовою (Вітгенштейн, 2005, с. 44).

У лінгвофілософській традиції термін картина світу розглядався крізь призму ідеї В. фон Гумбольдта про внутрішню форму мови. В. Фон Гумбольдт і його послідовники вважали, що мова – це «дух народу»; вона відображає особливий світогляд і специфічний спосіб мислення. Мова є зовнішнім проявом духу народу. Вона створює образ, картину світу, а, отже, відмінності в мовах зумовлені відмінностями в поглядах на світ (Гумбольдт 1984, цит. за Яремчук, 2020, с. 71).

Суттєвими ознаками «картини світу» є розвиток і змінність (Селіванова, 2008, с. 406–407).

Селіванова О.О. у праці «Сучасна лінгвістика: напрями і проблеми» окреслює межі картини світу і зауважує: «якщо світ – це люди і середовище в їхній взаємодії, то картина світу – це результат переробки інформації про середовище й людину». Найбільш значимими елементами у картині світу є концепти, довкола яких групуються знання і досвід людей (різних груп, етносів, націй). Концепти структурують знання і формують цілісну картину світу. Людина оперує концептами, комбінує їх, видозмінює, наповнює смислом та обирає ті, які для неї є ключовими. (Ястремська, 2020, с. 397).

Концептосфера структурує відповідну картину світу. Остання є не просто образом світу, відображенням свідомістю (колективною чи індивідуальною) людини, а світом понять, уявлень і вірувань, традицій і цінностей, які слугують орієнтирами як для окремої особистості, так і для етнонаціонального колективу. З цього випливає, що концептосфера і картина світу – це не цілком тотожні поняття, хоча й тісно пов'язані між собою. Концептосфера є когнітивною базою для картини світу. Вона забезпечує сприйняття й відображення дійсності, і, що особливо важливо, виконує найголовнішу функцію – систематизації (упорядкування) знань про фрагменти картини світу. Тому поняття картини світу є ширшим за поняття концептосфери, оскільки воно включає стереотипи сприйняття, механізми пізнання світу й оброблення знань про нього.

3. Типологія картин світу

Поняття картини світу включає **мовну і концептуальну картини світу**, які розглядають у межах національних лінгвокультур. Концептуальну картину світу (концептуальну систему, концептосферу) визначають як сукупність концептів, що сформована й упорядкована на підставі людського пізнання світу, наголошуючи на тому, що засобом доступу до єдиної інформаційної бази людини є мовні знаки, а тому концептуальна

картина світу є ширшою і багатшою за мовну картину світу (Саєвич, 2012, с. 24).

Дослідники розмежують мовну й концептуальну картини світу, хоч деякі мовознавці вважають, що більш правильним би було говорити про мовномисленнєву картину світу, не ототожнюючи мову й мислення, а підводячи під мовну модель когнітивну базу, або про мовленнєво-мисленнєву єдність, виходячи із принципу холізму всіх психічних складників свідомості, які шляхом динамічних переходів невіддільні один від одного.

Теоретичне підґрунтя для інтерпретації мовної картини світу сформулював свого часу В. фон Гумбольдт, який уважав, що за допомогою мови людина пізнає світ. Л. Лисиченко пише, що мовна картина світу складається з мовних одиниць, що вербалізують концепти, а також із мовних способів і засобів вираження зв'язків, що існують у концептуальній картині світу (Лисиченко, 2009, с. 14).

Питання сутності мовної картини світу по-різному розв'язується в сучасному мовознавстві: від максимального зближення мовної і концептуальної картин світу до визнання різного ступеня своєрідності відображення світу в кожній мові. Межа між концептуальною й мовною картинами світу є нечіткою через неможливість відокремлення процесів когніції від вербалізації. Концептуальна та мовна картини світу розглядаються здебільшого на підставі логічних відношень перетину або включення другої до першої залежно від визнання концептуально не співвідносних мовних категорій, оскільки, з одного боку, мова впливає на концептуальну картину світу, яка постає як національна або етнічна; з іншого, кожна людина залучена до певного соціокультурного середовища і сприймає світ за настановами і стереотипами цієї групи, формуючи узуальну картину світу (Селіванова, 2008, с. 407–408).

Мисленнєві образи, які репрезентують структуровані знання, формуються на підставі концептуалізації інформації про світ, що здійснюється різними типами свідомості: міфопоетичною, наївною, науковою, а тому міфологічну, наївну та наукову картини світу можна вважати різновидами концептуальної. Залежно від мети дослідження зазвичай зосереджуються на реконструкції міфологічної або наївної картин світу, з'ясовуючи їхню специфіку у зіставленні з науковою (Саєвич, 2012, с. 24).

Суттєвою особливістю *наукової картини світу* (відмінної від міфологічної і наївної) є орієнтація на об'єктивне пізнання природи, суспільства і мислення, систематизація результатів пізнавального досвіду та формування закономірностей розвитку світу. Наука не претендує на опис життєвого досвіду людини і суб'єктивне витлумачення результатів

спостереження. Хоча в ідеалі науку і сприймають як єдине ціле, однак з огляду на зв'язок з практичною діяльністю людини поділяють на окремі галузі – залежно від предмета та методів дослідження. Серед кількох підходів до наукової картини світу (як до розділу філософського знання, специфічної складової наукового світогляду, форми систематизації наукового знання, дослідницької програми) у межах теорії картини світу найдоцільнішим є визначення наукової картини світу як сукупності наукових знань про світ, виробленої всіма конкретними науками на певному етапі розвитку людського суспільства. Мова науки зазвичай аналізується не у плані з'ясування її концептуального статусу, а в плані прикладного опису окремих термінологій (цит. за Сасвич, 2012, с. 25).

Наявність великої кількості картин світу, які втілюють різне світосприймання людьми, – це об'єктивна необхідність. Картини світу є різноманітними, які відображають особливе бачення світу, його смислове конструювання відповідно до певної логіки світорозуміння, характеризуються історичною, національною і соціальною детермінованістю. Існує стільки картин світу, скільки є способів світобачення, оскільки кожна людина сприймає світ і будує його образ, враховуючи індивідуальний досвід, суспільний досвід, соціальні умови життя. Зрозуміло, що суб'єктом картини світу (буття), який спостерігає світ і відображає результати свого пізнання, можуть бути: окрема особистість (емпіричний суб'єкт); окрема група людей; окремих народ; людство в цілому. У кожній самостійній сфері людського пізнання – міфології, релігії, науці – існують свої засоби світосприйняття, свої “призми”, через які людина бачить світ. Результатом такого світобачення і стають відповідні картини світу – міфологічні, релігійні, філософські, наукові. З цього робимо висновок, що існує стільки картин світу, скільки є наявних “світів”, на які дивиться спостерігач. Мовна картина світу не належить до числа частково наукових чи спеціальних картин світу, оскільки вона є попередником багатьох інших картин світу і певною мірою формує їх (Заремська, 2011, с. 400). Мовна картина світу є знаковим конструктом для всіх картин світу.

4. Ментальні конструкти картин світу: фрейми, гешталти, сценарії, скрипти

Картина світу складається з різних ментальних конструктів, основу яких утворюють концепти. *Фрейм* як ментальний конструкт репрезентує стереотипні ситуації, що ґрунтуються на відповідному шаблоні / схемі. А. П. Загнітко витлумачує фрейми для різних наук: 1) для граматики – це

вибір граматичних правил, лексичних одиниць, мовних категорій, яким властивий статус прототипу сцени; 2) для етнології мовлення – базовий елемент, який дослідник легко ідентифікує в рамках ситуації, тому що ситуації підпорядковані визначальним принципам, що «генерують» ті чи ті події (зокрема соціальні), участь особистості в подіях; 3) для когнітивної семантики – це багатокomпонентний гіпер- чи мегаконцепт, загальнородове позначення набору понять типу схема, сценарій, когнітивна модель, народна теорія, де фрейм – система категорій, структурованих відповідно до мотиваційного контексту, тобто корпусу розумінь, структур практик, або ж історія соціальних настанов; фрейм у цьому вимірі – це «пакет» інформації, знання про стереотипну ситуацію; 4) для теорії знання – конструктор, організований навколо певного поняття, що має конвенційну природу та конкретизує ступінь важливості, суттєвості цієї структури чи її складників для лінгвокультури; фрейм у цьому тлумаченні – структура вузлів і відношень, де вершинні яруси фрейма завжди фіксовані (вершинні вузли), тому що виявляють типовість певних речей, а нижчі (термінальні вузли або слоти) – це певні мікроситуації; 5) для теорії мови – набір гіпотез про устрій формальної мови для вираження знань, як альтернатива семантичній мережі або обчисленню предикатів; набір сутностей, за прогнозами дослідників, наявних в описуваному світі; організація збережуваних уявлень у людській комп'ютерній пам'яті разом з організацією процесів опрацювання та логічного висновку щодо цього фонду; 6) для психолінгвістики – фіксована система параметрів, що описує той чи той об'єкт або ситуацію (Загнітко, 2020, с. 107–108).

Мартинюк А. П. зазначає, що фрейм – одиниця структуризації досвіду людини. Розуміння фрейму різняться в когнітивному та дискурсивному напрямках функціоналізму, що втілюється у таких різновидах фреймових структур, як *когнітивна* та *інтераційна*. Когнітивні фрейми тлумачать, за М. Мінським, як «структури даних для представлення стереотипної ситуації». Структурно фрейм містить термінали або слоти, які заповнюються конкретними даними досліджуваної ситуації. Ч. Філмор визначає когнітивні фрейми як набір концептів, пов'язаних так, що для розуміння одного з них потрібно зрозуміти цілісну структуру, до складу якої вони залучені (Fillmore, 1982, с. 111), слоти, відповідно, співвідносні з концептами – логічним суб'єктом і логічним предикатом. Відношення між цими двома концептами утворюють пропозицію, яка становить базисний елемент когнітивного фрейму й, водночас, елементарний когнітивний фрейм. Когнітивні фрейми застосовуються для моделювання як значень одиниць мови і мовлення, так і ментальних одиниць – концептів і моделюють знання декларативного типу, відображене в предметних ситуаціях, тематизованих у дискурсі в акті референції. Інтераційнальн

фрейми використовують як інструмент моделювання соціальної взаємодії індивідів з урахуванням позиціонування комунікантом себе стосовно інших учасників комунікативної ситуації з метою створення умов продукування і сприйняття висловлення (Goffman, 1981, с. 128). Інтеракціональні фрейми структурують знання процедурного типу (знаю, як), необхідні індивіду для встановлення факторів ситуативного контексту, що впливають на комунікативну взаємодію, забезпечуючи успішність не лише власне комунікації, а й ширше – будь-якої сумісної діяльності. Це знання конвенцій, норм, правил спілкування, комунікативних ролей та їх можливих конфігурацій залежно від ситуативного контексту (Мартинюк, 2011, с. 132).

Розгалужену типологію фреймів запропонувала свого часу С. Жаботинська, яка для опису значень мовних одиниць застосувала схемні концептуальні мережі, утворені пропозиціями базисних фреймів, які «демонструють найбільш узагальнені принципи категоризації й організації інформації, вираженої за допомогою мови». Склад таких фреймів представлений: 1) *предметним фреймом*, у якому сутності характеризується за якісними, кількісними, буттєвими, локативними і темпоральними ознаками; 2) *акціональним*, у якому декілька предметів наділяються різними аргументними ролями; 3) *посесивним*, що демонструє зв'язки володіння, вмісту і належності частини цілому; 4) *ідентифікаційним* як фреймом, що персоніфікує, класифікує та специфікує предмет; 5) *компаративним*, що виникає на основі таксономічного фрейму та представлений субфреймами тотожності, схожості й подібності (Жаботинська, 1999, с. 12–25; 2006, с. 178–181, цит. за Селіванова, 2008, с. 399).

Розрізняють динамічні та статичні фрейми: перші відображають перебіг подій, другі – стан. Динамічні фрейми поділяють на сценарії, які передають стандартні типові ситуації як набір сцен й елементарних дій, і плани, що встановлюють логічні зв'язки причин і наслідків між сценаріями. Одні дослідники називають різновидами фреймів схему, скрипт, сцену, сценарій, когнітивну модель, інші – протиставляють фрейми як структури репрезентації декларативних знань моделям скрипту, сценарію та схеми як структурам процедурних знань.

Сценарій у когнітивній лінгвістиці кваліфікують як концептуальну структуру для процедурного вияву знань про стереотипну ситуацію або стереотипну поведінку; динамічно розгортуваний фрейм – як послідовність етапів, епізодів, перебіг яких постає послідовним у часі; один із конструктів, використовуваних для вияву знань і баз знань (Загнітко, 2020, с. 423–424). Сценарій демонструє послідовність процедур (сцен), які здійснюють учасники сюжету для досягнення мети. Він здебільшого ототожнюється з фреймом або його кваліфікують як різновид

останнього. За словами Т. ван Дейка, сценарії можуть прикладатися до різних ситуацій шляхом заповнення кінцевих термінальних позицій конкретною інформацією та зберігатися в семантичній пам'яті мовця й адресата. Моделювання сценаріїв здійснюється на підставі пропозиційних структур, предикатно-актантних рамок із застосуванням глибинних відмінків, концептуальних графів, фреймів, семантичних сіток тощо (Селіванова, 2008, с. 401).

Сценарій порівнюють зі *скриптом*, що також є структурою репрезентації процедурних знань, які стосуються конкретних учасників ситуації. У когнітивній лінгвістиці *скрипт* – це різновид фрейму (інколи вважають різновидом схеми (у когнітивній психології), що виконує певне спеціальне завдання в опрацюванні природної мови; схема, що виявляє стереотипну зміну подій у звичній ситуації за реконструкцією / конструюванням причиново-наслідкових та інших різновидів відношень. Більшість скриптів засвоюється ще в дитинстві або внаслідок безпосереднього досвіду, або як спостереження за іншими людьми, їхніми вчинками (Загнітко, 2020, с. 303–304).

Скрипти пояснюють автоматичність дій людини, коли інформація вилучається з пам'яті миттєво й полегшує сприйняття текстових фрагментів. Формалізація змісту скриптів відбувається за допомогою мережі графів залежностей, які пов'язують метамовні позначення змістових компонентів. Тлумачення терміна «скрипт» із часом змінювалося. Спершу він розглядався як структура знань, яка уможливує реконструкцію каузативних логічних відношень, згодом скрипт почав використовуватися при автоматичній обробці текстів як модель перебігу подій, що складається зі сцен. Скрипт прирівнювався й до однієї чи кількох предикативних структур (пропозицій, предикатно-актантних рамок), пов'язаних між собою певними відношеннями, і трактувався як набір очікувань розвитку подій і дій людини у відповідних ситуаціях. Змінним було і ключове слово дефініції скрипту: він розглядався як тип фрейму, як різновид схеми, стереотип, прототип. На думку одного з фундаторів теорії прототипів Е. Рош, скрипт є достатньо ефективним способом зберігання й використання знань, оскільки людина засвоює насамперед найбільш типове, середній рівень категоризації. Скрипти дають змогу людині почуватися комфортно й діяти звично, без внутрішньої напруги в типових ситуаціях (Селіванова, 2008, с. 402).

Ментальний конструкт *геіштальт* у «Словнику сучасної лінгвістики: поняття і терміни» визначено як гіпотетичну універсальну структуру, що адекватно передає взаємодію і взаємовідношення мови з іншими когнітивними процесами свідомості й мислення, зокрема зі сприйняттям, операціями моторної діяльності (Загнітко, 2020, с. 152).

Гештальт – базова когнітивна одиниця, що забезпечує структурування людського досвіду на підставі залучення внутрішніх закономірностей цілого для пояснення функціонування частин цілого; перебуває поза категоріальними рамками природної мови, але реконструюється на підставі аналізу мовних даних.

Розроблена Дж. Лакоффом лінгвістична теорія гештальта [Lakoff, Johnson 1980; Lakoff 1987] базується на припущенні, що мовленнєво-розумова діяльність організується на основі гештальтів як багатовимірних цілісних одиниць, що становлять собою результат несегментованого сприйняття ситуації, але можуть бути розкладені на виміри кількох способами залежно від позиції спостерігача й аспекту спостереження. Виміри гештальта формуються концептами, що природно виникають на базі емпіричного досвіду й забезпечують структурування складних абстрактних сутностей. Гештальт може репрезентувати як найнижчий ступінь процесу пізнання (найбільш загальні, нечленовані знання), так і найвищий ступінь (систематизовані знання у певній царині). В останньому випадку гештальт постає як когнітивна структура, що об'єднує усі можливі рівні організації концептуальної інформації, тісно переплетені в мовленнєво-розумовій діяльності людини: образний, схемний, фреймовий, сценарний і/чи різні комбінації цих рівнів (Мартинюк, 2011, с. 8).

5. Когнітивна поетика та її теорії

Сфера інтересів когнітивної лінгвістики охоплює ментальні основи розуміння і продукування мови з точки зору того, як структури мовного знання репрезентуються і беруть участь в переробці інформації. Саме когнітивна лінгвістика створила підґрунтя для розвитку інших когнітивних галузей, таких як когнітивна фонетика, когнітивна граматики, когнітивна ономазіологія та когнітивна поетика. Підвалини когнітивної поетики було закладено працями Реувена Цура, у подальшому цю тематику розвивали такі дослідники, як Стоквел П., Фрімен М., Белехова Л., Воробйова О., Ізотова Н. (Мелешенко, Черній & Заблоцька, 2023, с. 28).

Когнітивна поетика як міждисциплінарна наука пропонує когнітивні теорії, що дають можливість систематичного вивчення взаємозв'язків між структурою художніх текстів та тим, як його сприймає читач. Крім того, вона дає впевненість у тому, що відповідність між сприйняттям тексту читачем та мовними структурами не є випадковою. У когнітивній поетиці прийнято вважати, що поетичний текст не лише має певний смисл та передає думки, ідеї, але й виявляє емоційні якості, що сприймаються читачем (Воробйова, 2020, с. 2).

Однією із центральних тез концепції когнітивної поетики є твердження, що поезія використовує з естетичною метою когнітивні процеси, початкове призначення яких не охоплювало естетичних цілей. Відтак, у процесі читання поетичних текстів відбувається модифікація когнітивних процесів та їх адаптація до нових цілей. І якщо брати до уваги той факт, що емоції є орієнтаційним механізмом, то більшість поетичних творів є поезією дезорієнтації. Таким чином, когнітивні кореляти поетичних процесів слід розглядати у трьох різних ракурсах, а саме як: 1) нормальні когнітивні процеси, 2) модифікацію чи порушення цих процесів, 3) їх реорганізацію за іншими принципами. Тому когнітивна поетика трактується як сукупність когнітивних гіпотез, спрямованих на систематичне співвіднесення специфіки поезії із певними закономірностями, що виявляються в поетичних текстах (Мелешенко, Черній & Заблоцька, 2023, с. 29).

Воробйова О. П. зазначає, що автор терміна ізраїльський дослідник Р. Цур дає практично вичерпне визначення цієї дисципліни: когнітивна поетика – це міждисциплінарний підхід до вивчення художньої літератури, що спирається на інструментарій, розроблений когнітивною наукою. Цей підхід пропонує когнітивні гіпотези, які системно пояснюють кореляцію між особливими поетичними ефектами й певними структурними закономірностями, які простежуються в художніх (поетичних) текстах. Когнітивна поетика, за Р. Цуром, вивчає, яким чином поетичні мова та форми, а також сприйняття поетичного тексту регламентуються і визначаються особливостями процесу опрацювання й осмислення художньої інформації. Когнітивна поетика у її різних відгалуженнях: 1) ґрунтується на перенесенні основних теоретичних положень і методик аналізу, які застосовуються в когнітивній лінгвістиці, на вивчення художньої семантики; 2) виходить зі специфіки мови художньої літератури, а також з тих лінгвокогнітивних стратегій, які використовують читачі у процесі сприйняття й інтерпретації художнього тексту; 3) передбачає можливість прототипного і непрототипного читань, що корелюють із поняттями інтерпретації і надінтерпретації (*overinterpretation*), за У. Еко (цит. за Воробйова, 2020, с. 15).

Важлива роль в інтерпретації тексту відводиться *когнітивним сценаріям* – комплексним концептуальним структурам, які складаються з послідовності дій, що відбуваються періодично і з певною метою. Мова має концептуальну залежність, тобто низка слів у реченні набуває змісту не завдяки словниковим дефініціям, а впливаючи з ідей та асоціацій, які ці слова викликають у свідомості читачів або слухачів. Концептуальна структура, яка реконструюється з пам'яті для розуміння певних висловлювань, – це модель, яка отримала назву сценарію, що в ракурсі

когнітивної поетики може застосовуватися для визначення ступеня зв'язності тексту (цит. за Єфименко, 2012, с. 98–99).

Ключовим терміном і поняттям у когнітивній поетиці є *теорія можливих світів*, яка ґрунтується на положенні про те, що реальність становить певний Всесвіт, структурований з великої кількості різноманітних елементів (фрагментів). У цьому Всесвіті існує відповідна ієрархія (створений складний елемент, який є центром системи стосовно всіх інших простих елементів). Реальний світ (the actual world) виступає центральним елементом, а все, що перебуває поза його межами, належить до можливих світів (possible worlds). Будь-який можливий світ повинен бути пов'язаний з центром, тобто реальним світом, за допомогою доступного зв'язку (accessibility relation) (цит. за Миколайчук, 2014, с. 145).

Теорія можливих світів може використовуватися для опису внутрішньої структури тексту та розвитку сюжету. При цьому текст розглядається в якості динамічної комбінації реального текстового світу та різних типів альтернативних можливих світів, які створюються персонажами. В процесі реконструкції центрального текстового світу читачі припускають, що він, наскільки це можливо, подібний до реального світу, тому на нього проєктуються усі знання про реальність. Читач конструює текстовий світ, спираючись на власні знання про природу художніх творів, так звану «енциклопедію художнього світу». Різниця в природі та обсязі знань, якими володіє читач, призводить до різних інтерпретацій тексту. При взаємодії читача з можливими світами виникає дискурсивний світ, тобто вигаданий світ, який виникає в уяві при читанні певного тексту. Кожен персонаж також має власний віртуальний дискурсивний світ, і читач також повинен стежити за їх розгортанням.

Світи персонажів є такими: світи знань – альтернативні варіанти реального світу, які вважаються персонажами правдивими; світи зобов'язань – варіанти реального світу, які персонажі зобов'язані втілити в життя або, навпаки, запобігти їх виникненню відповідно до своїх моральних принципів та соціальних правил; світи бажань – альтернативні варіанти реального світу, які персонажі хотіли б реалізувати для здійснення своїх бажань; уявні світи – варіанти реального світу, про які персонажі мріють та фантазують (Єфименко, 2012, с. 99–100).

Теорія ментальних просторів (Mental Space Theory) була запропонована 1980-ті роки Ж.Фоконьє (Gilles Fauconnier) (Fauconnier, 1985), яку згодом доповнили *теорією концептуальної інтеграції* (Conceptual Integration Theory) (Fauconnier, Turner, 2008), або теорією блендінгу (Blending Theory).

Ментальні простори є когнітивними конструктами, що будуються в режимі реального часу і постійно модифікуються в дискурсивній діяльності, зберігаючись в оперативній пам'яті учасників комунікації.

Створення ментальних просторів є способом, що забезпечує інтрапсихічний процес побудови значення. Сам Ж. Фоконьє образно назвав ментальні простори психічними конструктами, які зазвичай створюються на основі більш загальних сценаріїв. Основою для ментальних просторів є базовий простір, що містить інформацію з попереднього тексту або загальновідому інформацію. Інформація з базового простору може модифікуватися або слугувати для створення нових ментальних просторів. Нові простори утворюються за допомогою просторових конструктів, які вказують на їх зв'язок із тими, з яких вони походять. Обидва простори, комбінуючись, утворюють змішаний простір, або бленд, який становить інтегровану структуру. У змішаному просторі формується нова (емерджентна) структура, що генерується через комбінування, в результаті якого отриманий змішаний простір співвідноситься з інформацією в довготривалій пам'яті. Тому бленд – це не просто набір елементів вихідних просторів, а цілком нова унікальна структура, що має специфічні елементи, які суттєво відрізняються від елементів вихідних структур.

Проте не всі компоненти й відношення між ними проєктуються з вихідних просторів у бленд. Це означає, що має місце вибіркова проєкція. У цьому разі варто враховувати те, що до процесу концептуальної інтеграції залучені індивідуальний досвід мовця та асоціації, його знання тощо.

Процес змішування (інтеграції) світів нагадує *інтертекстуальність* – це коли один текст містить вкраплення з іншого тексту або якщо один сюжет переноситься в інший контекст (цит. за Єфименко, 2012, с. 100).

Відомо, що П. Стоквелл виділяє чотири типи ментальних просторів: часові простори (теперішній час або зміщення в часі в минуле чи майбутнє); локативні простори (географічні простори, що позначаються прислівниками місця та дієсловами руху); простори діяльності (професійна, наукова тощо); гіпотетичні простори (умовні та гіпотетичні ситуації).

Установлення відповідностей між ментальними просторами та засобами їх мовної репрезентації є головним завданням досліджень у руслі теорій когнітивної поетики.

ЛІТЕРАТУРА

Витгенштейн, Л. (2005). Tractatus logico-philosophicus. В Л. Витгенштейн *Избранные работы* (В. Руднева, Пер.) (с. 14–228). Издательский дом „Территория будущего”.

- Воробйова, О. П. (2020). Когнітивна поетика: спектр проблематики і напрями досліджень [Лекції відомих українських та зарубіжних учених]. *Studia Philologica*, 14, 11–22.
- Гумбольдт, В. фон (1984). *Избранные труды по языкознанию*. Прогресс.
- Жайворонок, В. (1998). Термінологія в загальномовному словнику. Українська термінологія і сучасність. Київ.
- Загнітко, А. (2020). *Сучасний лінгвістичний словник*. Твори.
- Заремська, І. М. (2011). Мовна картина світу як об'єкт лінгвістичних досліджень. *Науковий часопис НПУ імені М. П. Драгоманова. Серія 10. Проблеми граматики і лексикології української мови*, 7, 396–402.
- Єфименко, В. А. (2012). Сучасні когнітивно-поетологічні підходи до інтерпретації літературних текстів. *Лінгвістика XXI століття: нові дослідження і перспективи*, 98–103.
- Живіцька, І. А. (2010). Мовна картина світу як відображення реальності. *Філологічні студії*, 4, 20–25.
- Лисиченко, Л. А. (2009). *Лексико-семантичний вимір мовної картини світу*. Видавнича група «Основа».
- Мартинюк, А. П. (2011). *Словник основних термінів когнітивно-дискурсивної лінгвістики*. Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна.
- Мелешенко, В. О., Черній, Л. В., & Заблоцька, Л. М. (2023). Когнітивна поетика в контексті сучасних міждисциплінарних досліджень. *У Франкофонія в умовах глобалізації і полікультурності світу: збірник тез V Міжнародної науково-практичної конференції* (с. 27–30). Тернопільський національний педагогічний університет ім. В. Гнатюка
- Миколайчук, Н. (2014). Теорія можливих світів у художньому просторі новели Ф. Кафки «Перевтілення». *Studia methodologica*, 37, 145–151.
- Приходько, А. М. (2007) Концептосфера як системно упорядкована сукупність концептів. *Науковий часопис НПУ імені М. П. Драгоманова. Серія 9. Сучасні тенденції розвитку мов*, 1, 245–249.
- Сасевич, І. Г. (2012). Теорія картини світу. *Лінгвістика*, 18–28.
- Селіванова, О. О. (2008). *Сучасна лінгвістика: напрями та проблеми*. Довкілля-К.
- Стефанова, Н. О. (2020). Етносеміотрична параметризація аксіоконцептосфер у британській та українській лінгвокультурах [Дис. докт. філ. наук, Національний педагогічний університет імені М. П. Драгоманова].
- <http://https://enpuir.npu.edu.ua/handle/123456789/39451>
- Яремчук, А. (2020). Мовна картина світу – концептуальна картина світу – художня картина світу: параметричні ознаки й характер співвідношення. *Studia Ukrainica Posnaniensia*, VIII/1, 69–76.

- Ястремська, Т. (2020). Картина світу і концепт: проблема (пере)осмислення. *Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність*, 33, 394–410.
- Fauconnier, G. (1985). *Mental spaces: roles and strategies*. Mass.
- Fauconnier, G. (1997). *Mapping in Thought and Language*. Cambridge University Press.
- Fauconnier, G., & Turner, M. (2002). *The way we think conceptual blending and the mind's hidden complexities*. Published by Basic Groups.
- Fauconnier, G., & Turner, M. (2008). *The way we think: Conceptual blending and the mind's hidden complexities*. Basic Books.
- Tsur, R. (1992). *Toward a Theory of Cognitive Poetics*. North Holland.

ЛЕКЦІЯ 8–9

ТЕРМІНОПАРАТ

СТРУКТУРАЛІЗМУ І ПОСТСТРУКТУРАЛІЗМУ

ПРОБЛЕМНО-ДИСКУСІЙНІ ПИТАННЯ

1. Диференціація понять «художній твір» і «художній текст», «художній текст» і «художній дискурс»
2. Семіотика художнього твору: образ автора і образ читача та їх інтерпретації у різних школах літературознавства
3. Основні терміни наратології і дискурсології
4. Базові терміни постмодернізму

Ключові слова: художній текст, художній твір, художній
основні терміни дискурс, літературна семіотика, художній
та поняття наратив, нарація, наратор, постструктуралізм,
постмодернізм, наратологія і дискурсологія

1. Диференціація понять «художній твір» і «художній текст», «художній текст» і «художній дискурс»

Текст має статус одного з центральних понять філологічної думки, проте й досі цей феномен не отримав вичерпної дефініції, незважаючи на численні спроби вчених окреслити його сутність, визначити характерні ознаки й функціональне призначення (Просалова, 2015, с. 7–8). Множинність підходів до тексту призводить до фіксації тих чи інших його рис: зв'язності, цільності, завершеності, автономності, відтворюваності тощо.

Виділяють п'ять підходів до вивчення тексту: *онтологічний*, що відбиває характер його існування; *гносеологічний*, що характеризує відображення в ньому об'єктивної дійсності; *лінгвістичний*, що стосується, як правило, мовного оформлення; *психологічний*, що виявляє специфіку рецепції; *прагматичний*, що передбачає виявлення ставлення автора до дійсності.

Виходячи з цих підходів *текст* – це об'єднана смисловим і граматичним зв'язком послідовність мовленнєвих одиниць; семантично, прагматично і синтаксично зв'язана послідовність знаків, що характеризується

когезією, когерентністю, інформативністю, інтенційністю, адресованістю та інтертекстуальністю.

Селіванова О. О. тлумачить текст як цілісну семіотичну форму лінгвопсихоментальної діяльності мовця, яка діалогічно вбудована до семіотичного універсуму культури і служить прагматичним посередником у комунікації (Селіванова, 2010, с. 600).

Особливо складною є структура художнього тексту, адже вона поліфункціональна, багатопланова, ієрархічна, творчо побудована автором, який залучає до неї різні ідеї, концепції, смисли (Ковалів, 2007, с. 466).

Лінгвісти відокремлюють поняття «художній текст» і «художній твір» і розглядають їх як загальне і конкретне. Текст зазвичай розуміється як загальне (родове) поняття по відношенню до поняття «твір».

Текст – не витвір, а лише його фіксований запис, графічна і значною мірою умовна структура, що представляє цей твір і дозволяє читачеві його сприймати. Акцент робиться на тому, що текст – це певна послідовність знаків, яка сприймається читачем без варіативності, тоді як твір передбачає варіативне сприйняття тексту, значною мірою індивідуальне для кожного читача.

Інша позиція розрізнення тексту і твору базується на тому, що твір співвідноситься з певним авторським задумом (Глінка, 2015, с.55).

Глінка Н. В. (2015) зауважує, з одного боку, текст у складі художнього твору відрізняється від його предметно-образного наповнення і від його змісту, ідеї, концепції, смислу, але в той же час тісно з ним пов'язаний і реалізує згадані його категорії. Це можна пояснити такими факторами: 1) по-перше, текст твору – це складна система різнорівневих мовних одиниць і параметрів: лексико-фразеологічних, інтонаційно-синтаксичних, графічних, ритмічних тощо; 2) по-друге, художньо-мовні засоби мають самостійну виразну значущість, тобто свій смисл; 3) по-третє, словесна тканина твору відображає предметно-образний світ тексту, який втілює ідеї автора.

Для сучасних концепцій інтерпретації тексту цілком очевидним є «вплив не тільки автора на художній текст, а й художнього тексту на текст твору автора». Художній твір – це складна єдність компонентів, пов'язаних між собою в гармонійне ціле. Його ідейний зміст виражений за допомогою системи образів, яка виступає його формою, а формою образів, у свою чергу, є мовна зовнішність – поетична мова (Глінка, 2015, с. 55).

В епоху структурної поетики і семіотики Р. Барт запропонував власний підхід до розуміння тексту. На його думку, текст і твір пов'язані як процес і результат. Щоб зрозуміти твір (результат), потрібно звернутись до процесу текстотворення (Глінка, 2015, с. 55).

Р. Барт виявив «не тільки амбівалентний характер відношень твір / текст, а й амбівалентну природу самого тексту», що включає у свою структуру тексти попередньої культури, те, що, висловлено «у творі незалежно від авторської волі, а часто і незалежно від авторської свідомості, – сказане саме тією мірою, якою будь-який індивід, що від народження занурений у певну ідеологічну атмосферу, змушений читати і засвоювати ту книгу культури, яку запропонували йому епоха, середовище, соціальний стан, система виховання та освіти». Маються на увазі релікти підсвідомої дії пам'яті (за Р. Бартом) «фрагменти чогось, що вже було прочитано, звершено, пережито». Твір у цьому плані більш консервативний, ніж текст, і відіграє щодо нього функції обмеження і впорядкування, спрямовані на нейтралізацію різноголосся (поліфонії) й реалізацію авторської художньої моделі світу (цит. за Просалова, 2015, с. 12).

Текст і твір, на думку В. Миловидова, співвідносяться як «система мовних значень і система смислів (складно організований смисл)». У процесі читання тексту формується система смислів, тобто народжується осмислений текст, який В. Миловидов називає твором, підкреслюючи взаємозумовленість функцій тексту і твору. Отже, твір, на його думку, народжується у процесі вербалізації смислів.

Твір – на відміну від тексту – відзначається смисловою завершеністю, цільністю, структурованістю і протиставляється тексту як процесу креативної діяльності. Художній твір – це результат творчого акту, орієнтований на адресата. Текст же відбиває процес креації, проникнення і перегруповування фрагментів інших творів, чужих висловлювань, соціальних кодів тощо (Просалова, 2015, с. 12–13). По суті – це інтертекст.

У науковій літературі поряд з терміном «текст» набув популярності термін «дискурс». У сучасній науці немає єдності в тлумаченні цього терміна. Селіванова О. О. визначає дискурс як 1) зв'язний текст у супровіді фонових чинників – онтологічних, соціокультурних, психологічних тощо; текст занурений у життя; 2) цілісна комунікативна ситуація (подія), складниками якої є комуніканти й текст як знаковий посередник, зумовлена соціальними, культурними, етнічними чинниками, що опосередковують спілкування й розуміння; 3) зразок динамічної мовної поведінки в певній соціальній сфері (Селіванова, 2010, с. 119).

Розуміння дискурсу як мовлення, що протиставляється мові, потребує співвіднесення його з такою категорією, як текст, адже спостерігаються спроби отождолення цих понять, хоч більш продуктивним, звичайно, є їх розмежування (Просалова, 2015, с. 21).

В 70–80-ті роки ХХ століття намітилась тенденція до розмежування термінів «текст» і «дискурс».

За визначенням дискурсу, справді, близький до тексту, проте різниться від нього тим, що відбиває динамічний характер спілкування. Тексту притаманна зв'язність, а дискурсу – розчленованість. Зв'язність тексту досягається сукупністю стилєвих ознак, притаманних авторові і спрямованих на відтворення синергійного смислу. Тим часом дискурс, його внутрішня зв'язність визначається «правилами дискурсивної формації», реалізованими завдяки спільній темі, стратегії викладу тощо. Зовнішня зв'язність дискурсу досягається співвіднесеністю з іншими дискурсами, подібними тематично, проте відмінними за просторово-часовими вимірами.

Членування тексту і дискурсу суттєво різняться. Для дискурсу це одна з найважливіших ознак, без якої він просто не існує. Для тексту членування не має такого важливого значення, як для дискурсу, адже він може бути нерозчленованим, як, скажімо, астрофічний вірш.

Відмінність тексту і дискурсу полягає також у тому, що для літературознавчого аналізу цих понять застосовуються різні категорії. При аналізі художнього дискурсу автор розглядається як рольовий суб'єкт, а мовлення персонажів – як спосіб репрезентації позиції суб'єктних інстанцій (Просалова, 2015, с. 22).

Світ художнього тексту має креативну природу і створюється уявою письменника. Найважливішими функціями художнього тексту є не інформативність, а емотивність й естетична функція. Художній дискурс варто трактувати як послідовний процес взаємодії тексту і реального (а не уявного автором) читача, який враховує або порушує «вказівки» автора, що доповнює текст інформацією, яка була відома і/або невідома письменнику тощо.

Художній дискурс має подібні риси з іншими видами дискурсу, що виділяються дослідниками, але при цьому відрізняється від них своєю метою. Особливістю даної мети є те, що письменник за допомогою художнього твору намагається вплинути на реципієнта (у разі художнього дискурсу – на читача), який володіє своїм унікальним «духовним простором», тобто сформованою системою цінностей, поглядів, мотиваційно особистісною сферою. За допомогою художнього твору автор намагається внести будь-які зміни в духовний простір читача. Цей вплив не прямий, його опосередковано написано текстом. Тому в даному випадку автор практично не бере участі в заключному етапі комунікації (Хачатурян, 2022, с. 248).

2. Семіотика художнього твору: образ автора і образ читача та їх інтерпретації у різних школах літературознавства

Семіотичне літературознавство розглядають сьогодні як поліметодологічну дисципліну. Постання семіотики як конкретно-наукового напрямку пов'язане з переходом окремих гуманітарних наук від описово-емпіричного до абстрактно-теоретичного рівня дослідження. Спочатку семіотику застосовували у лінгвістиці, експериментальній психології, соціології, а вже згодом – у науці про літературу. Загалом у Європі й у всьому світі поняття «семіотика» пов'язують зі сферою функціонування інформаційних знакових систем, з теорією інформатики, кібернетики, передусім у комунікативних зв'язках людей і суспільств (природна мова, система мистецьких та наукових, у т.ч. формалізованих, засобів передачі думок та почуттів, система жестових, світлових, тактильних, звукових та ін. сигналів побутового, обрядового, сакрального характеру тощо).

Предметом семіотичного літературознавства, згідно з визначенням Умберто Еко, є дослідження «всіх культурних явищ так, ніби вони є системами знаків – приймаючи гіпотезу, що всі явища культури є системами знаків, а відтак, – знаками комунікації» (Еко, 2004, с. 24). Семіотика, окресливши предмет дослідження як протиставлення знака і речі, системи і тексту, відкрила нові можливості літературознавчого тлумачення текстів, конструктивні підходи до дослідження художніх творів як цілісних явищ у сукупності змісту і форми щодо реальної чи уявної дійсності (Кавун, 2013, с. 79–80).

Українські дослідники зазначають, що останнім часом в українському літературознавстві відбулося переосмислення найважливіших ідей європейських та американських теоретиків ХХ століття (Гірняк, 2005, с. 168).

У літературознавчих концепціях ХХ століття зазнала переосмислення роль автора як суб'єкта художнього твору. Це пов'язане із так званим «лінгвістичним переворотом» у сфері гуманітарних наук ХХ століття. Виникла нова концепція, згідно з якою природа людського мислення підпорядковується системі мови. Підрив віри в мовну спроможність об'єктивно відтворити дійсність позначився на перегляді міметичної концепції мистецтва. Водночас трансформувалася концепція автора як певного модусу влади і творця тексту. Численні літературознавчі теорії по-різному вирішують питання про те, хто є автор, яка його роль в екзистенції твору.

Підрив романтичної концепції авторитету автора як деміурга чітко простежується в європейській літературі починаючи з XIX століття, коли французький письменник Гюстав Флобер розвинув теорію реалізму, згідно з якою автор є лише спостерігачем певних дій героїв, але жодною мірою не може впливати на них. Для модерністів стає аксіомою твердження про те, що автор не може вплинути на мову, а лише тією чи іншою мірою її репрезентує. Осмислення проблеми автора в модерніському дискурсі неоднозначне. Таку, дещо парадоксальну установку модерністської літератури, згідно з якою орієнтація на суб'єктивність мала призвести водночас до її редукції, не можна зрозуміти без розгляду самої проблеми суб'єкта й проблеми автора, як вона обговорювалася в літературознавстві XX століття. Відкриття у психоаналізі колективного несвідомого поставило під сумнів авторитетність позиції автора як носія вичерпності текстових значень. Автор уже не вважався носієм повного значення твору, а швидше – несвідомого в собі. Смысл, оприявлений у тексті, сприймається психоаналітиками як такий, за яким стоїть інший смысл, і саме його автор несвідомо вносить до тексту.

У західному літературознавстві, зокрема для Умберто Еко, поняття «автор» зумовлене приналежністю його до тексту. Кожен особний акт читання є взаємодією між компетенцією читача та компетенцією тексту (Сінченко, 2015). На думку У. Еко, єдиний автор, якого ми здатні бачити, це «зразковий автор» (автор-модель), що ототожнюється з «інтенцією тексту». Такий зразковий автор уже зазнав серйозних змін порівняно з емпіричним автором, тому реальна особа письменника залишається за межами досяжності для читача. Реципієнт повинен намагатися актуалізувати наміри, які віртуально містяться у висловлюванні, а не спрощувати розуміння «текстуального» автора на основі одержаної раніше інформації про емпіричного автора як суб'єкта висловлювання (Еко, 2004, цит. за Гірняк, 2005, с. 169).

Позиція автора була важливою й для представників Празького лінгвістичного гуртка. Ян Мукаржовський відзначав, що саме навмисність автора організовує текст і його смислове навантаження (Сінченко, 2015). Концепцію імпліцитного автора розробляє американський критик Вейн Бут у 1960-х рр., постулюючи неминучість вираження суб'єктивності автора в художньому творі. У процесі творення митець залишає в тексті «прихований» (implied) варіант самого себе, свого «заступника», водночас надійно захищаючи власне біографічне «я» від читача, який обов'язково реконструює певний образ автора на основі тексту.

Розвиваючи думки теоретика, Т. Воропай переконує, що імпліцитний автор «існує на межі між реальним автором та текстом і актуалізується в сприйнятті читача», а також розглядає його як «точку інтеграції всіх розповідних прийомів і властивостей тексту». Варто принагідно

зауважити, що «центром, здатним перетворити розрізнений і гетерогенний матеріал у художнє ціле» дослідниця вважає «образ автора» (Booth, 1961, р. 70–71, Воропай, 1999, с. 306, цит. за Гірняк, 2005, с. 169).

Образ автора відіграє роль своєрідного двійника, в іншій термінології наратора у художньому творі, змодельованого письменником на підставі уявлення про себе, адресованого читачеві (Ковалів, 2007, с. 140). Образ автора та постаті письменника мають свої особливості у кожному з трьох родів літератури: епосі, ліриці, драмі. Образ автора поширений переважно у прозових творах, у яких мовлення не стосується персонажів, персоніфікується, надається присутньому безпосередньо у тексті оповідачеві (нараторові) або розповідачеві, який, володіючи кодами прочитання, повідомляє про певні події, має індивідуальні риси, але не введений у сюжетні лінії. Якщо навіть персоніфікований наратор відсутній, за авторською оповіддю можна вловити оцінку зображуваного у творі.

Дослідження образу автора розпочалося в період пізнього Середньовіччя та Ренесансу з усвідомленням проблематики авторства творів. За доби класицизму образ автора поставав у вигляді прагматичного інтелектуала, громадянина, апологета обов'язку. Натомість у романтиків він втілює порив до свободи творчості, до високих ідеалів, інколи грає роль пророка, меси чи вигнанця, вдягає маску байронізму. У просторі реалізму образ автора стає типовим, об'єктивним позитивістом. За доби модернізму він шукає свою мистецьку іманентну сутність, в річищі авангардизму вдається до епатацій усталених естетичних смаків, проявляє нігілістичне ставлення до класики. Сучасний постмодернізм образ автора разом із самим автором тлумачить як «смерть суб'єкта», поглинаючи його ризоморфними нелінійними структурами (Ковалів, 2007, с.141).

Термін «образ автора» і донині перебуває у статусі дискусійних категорій літературознавства. Невипадково дослідники ставлять під сумнів правомірність використання цього терміна, вказуючи, з одного боку, на недостатню його опрацьованість, а з іншого, – на застарілість. Т. Воропай вважає, що образ автора пов'язаний насамперед з постмодерною літературою і розглядає його як авторську маску, яку створює сам автор і яка нав'язує читачеві певну інтерпретацію твору, але водночас слушно зазначає, що образ автора адресований читачеві, і лише читач може його декодувати. Отже, з одного боку, ідеться про матеріалізованого в тексті «автора», а з іншого, про віртуальний характер автора-образу, який існує лише в свідомості читача (Воропай, 1999, с. 298–308, цит. за Гірняк, 2005, с. 170).

У 60-ті ХХ століття помітне зміщення наукового інтересу від автора до читача, який раніше перебував на маргінесах літературознавства, що засвідчувало модифікацію не лише традиційної моделі «письменник – текст – реципієнт», а й герменевтики, структуралізму, «нової критики».

Дослідники пропонують свої класифікації різних типів читача: метачитач, архічитач, реальний, когерентний, компетентний, ідеальний, зразковий, програмований, уявний, віртуальний тощо. Виокремлення типів реципієнтів було зумовлене його належністю до класу, статі (як у феміністичній критиці), етнічним походженням, рівнем культури. На підставі запропонованої Дж Стейгером типології рецептивних моделей, підтриманої іншими дослідниками, рецептивні концепції постають як *textual-activated* (текстуально активований) підхід, коли текст установлює правила гри для читача. Інші концепції вказують або на активність реципієнта, або на роль історичного чи теоретичного контексту сприймання (Ковалів, 2007, с. 320).

В міметичних літературних теоріях місце автора було чітко окреслене – він є творцем твору і водночас стратегом читацьких інтенцій. Читач, як правило, був носієм емотивного наповнення твору, який він сприймав як відбиток реального життя. Такій установці читача відповідало прагнення письменників до реалістичного зображення.

Окрім орієнтації на адресата, що збігається із текстуальними стратегіями, у тексті можна виокремити «образ читача», який набуває певних композиційних ознак тоді, коли автор виводить його як героя, веде з ним бесіду, залучає до активного сприйняття, а то й просто показує, як читач може сприймати текст. Тобто, це той випадок, коли читач посідає місце в текстуальному просторі (Сінченко, 2015, с. 82).

Інший модус читацької присутності неявний. Це і є так званий «імпліцитний читач», якому автор адресує свій текст. Імпліцитний читач – конструктивна частина тексту, узалежнена від проєкції автора. Проєкція автором читача визначає його текстуальні стратегії, які при уважному аналізі тексту можна вичленувати. Виокремлення художніх прийомів, до яких вдається автор у тексті, дає можливість зрозуміти механізми функціонування самого тексту, реконструювати уявлення автора про те, яким має бути ідеальний читач його тексту.

Різні форми присутності читача в українському літературознавстві в 20-х роках детально розглянув Олександр Білецький. Роль читача, на думку науковця, не лише репродуктивна, але й творча, оскільки він вибудовує нові значення твору, водночас суттєвою залишається і роль автора. Саме автор твору звертається до «уявного співрозмовника» («фіктивного читача») (Сінченко, 2015, с. 83).

Уведення до тексту поняття «імпліцитного читача» (В. Ізер) чи «зразкового читача» (Умберто Еко) дає можливість виокремити й «інтенцію тексту» (П. Рікер) чи «інтенцію твору» (Еко), яка розгортається внаслідок стратегії такого читача, тобто текст має імпліцитну спрямованість на розуміння й сам створює сприятливі умови для зустрічі з читачем (цит. за Сінченко, 2015, с. 84).

3. Основні терміни наратології і дискурсології

Наратологія (термін запропонував Цветан Тодоров) – теорія наративу, яка досліджує його специфіку, форму та функціонування, компетенцію, спільні та відмінні ознаки оповідей (розповідей), моделювання фабул, визначення відповідних типологічних рядів (Ковалів, 2007, с. 94).

Савчук Р. І. зазначає, що наратологія пройшла у своєму русі три фази. Перша розпочалась в середині XIX століття у Європі та США та відзначалася акумуляцією знань про наратив, які походили з таких джерел, як нормативна риторика і поетика, практичне знання романістів і спостереження літературних критиків. Цей період накопичення знань тривав до середини XX століття, і вчені оперували здобутими концепціями, організовуючи їх під різними назвами і гаслами. Окремою дисципліною наратологія стала в другій фазі свого розвитку, коли у 1969 році Цветан Тодоров запропонував цю назву у праці «ГраMATика Декамерона», а Жерар Женетт надав їй чітких концептуальних обрисів. Третя фаза розвитку наратології, що триває від 90-х років дотепер, відзначається так званим «наратологічним поворотом» (А. В. Корольова, О. М. Кагановська та ін.), тобто широкою експансією наратології в інші дисципліни – теологію, психологію, соціологію, історію, право. Тоді, на початку цього етапу, учені завели мову про потребу оновленої, пост-структуралістської наратології, яка б відмовилася від дослідження глибинних структур, а займалася б інтерпретацією текстів, орієнтованою на контекст. Тому сьогодні ще говорять про так звані «нові наратології», що залучають до свого методологічного арсеналу фемінізм, пост-колоніалізм, культурні студії (Савчук, 2019, с. 38–39).

Німецький наратолог А. Нюннінг виділяє вісім головних напрямів розвитку посткласичної наратології (наратологій):

1) контекстуалістські, тематичні й ідеологічні підходи (вживання наратології в літературознавстві): контекстуалістська наратологія, наратологія і тематика, порівняльна наратологія, феміністська, тілесна, етнічна, постколоніальна, соціо-наратологія;

2) трансжанрові і трансмедіальні підходи до наратології: наратологія і жанрова теорія, наратологія і драма, наратологія і поезія, наратологія і кіно, наратологія і музика, наратологія і візуальні мистецтва;

3) прагматичні і риторичні різновиди наратології: прагматична наратологія, етнічна і риторична наратологія;

4) когнітивні і рецептивні різновиди наратології: психоаналітична, когнітивна, побутова наратології;

5) постмодерні і посткласичні деконструкції класичної наратології: постмодерна, постструктуралістська, динамічна наратології;

6) лінгвістичні підходи до наратології: лінгвістична, стилістична, соціолінгвістична наратології, дискурсаналіз і наратологія;

7) філософські наративні теорії: теорія можливих світів, наратологія і теорії фікційності, феноменологічні наративні теорії;

8) інші інтердисциплінарні наративні теорії: наратологія і доба високих технологій, антропологія, когнітивна психологія, теорії історіографії, теорія систем.

А. Ньоннінг вважає, що головним об'єктом дослідження в класичній наратології є оповідний текст (наратив), його будова і властивості, в посткласичній наратології – процес читання наративу, оповідні стратегії. В класичній наратології спостерігаємо акцентування уваги на статичному продукті, в посткласичній наратології – динамічному процесі. Перевага в класичній наратології віддається бінарним опозиціям і дуальним парам, в посткласичній – загальнокультурній інтерпретації і цілісному описові. Класична наратологія є цілісною дисципліною, посткласична – це інтердисциплінарний проєкт, що складається з різнорідних підходів (Савчук, 2019, с. 22).

До терміноапарату апарату наратології входить комплекс термінів, які мають міждисциплінарний характер і вживаються як літературознавцями, так і лінгвістами:

Термін «наратив» (лат. *narrare* – розповідати, оповідати) у літературознавстві та лінгвістиці був запозичений із історіографії завдяки концепції «наративної історії» А. Тойнбі, що розглядає історичні події не як наслідок закономірних історичних процесів, а в контексті розповіді про ці події з їхньою інтерпретацією. У «Словнику наратології» Дж. Принса наратив розуміється як результат, процес, об'єкт, дія, структура однієї або кількох подій, відзначається спрямованість наявної в ньому інформації на адресата (Prince, 1994, p. 58). Об'єктом наративу виступає персонаж та внутрішньотекстові розповідні інстанції: імпліцитний та експліцитний наратор, наратор, автор (реципієнт) (Ковалів, 2007, с. 89). Одиницею наративу є епізод – фрагмент тексту, що визначається взаємодією місця, часу та дійових осіб. Н. П. Ізотова називає цей фрагмент *наратемою*, під якою розуміє структурно-змістову одиницю тексту, що виконує роль організатора предметно-тематичного змісту наративу (Ізотова, 2009, с. 10).

Термін «нарація» визначає специфіку образної системи, фабули, персонажів, наративної ситуації та ролі наратора. Визначають такі типи нарації: апостеріорна – зумовлена ситуаціями (класична проза); предикативна – передуюча ситуаціям; симультанна – збігається в часі з подіями. Можуть існувати дві або й три нарації про події, які щойно відбулися, або які можуть бути віддаленими в часі (Ковалів, 2007, с. 96).

Термін «наратор» – фіктивний, створений письменником оповідач, повістяр, на тому самому дієгетичному просторі, що й наратор, до якого він звертається (Ковалів, 2007, с. 95). Головна відмінність наратора від автора полягає в тому, що останній занурений у світ художнього твору й існує лише в ньому. Письменник вибирає наратора, щоб донести свою думку: від того, який тип наратора він обере, залежить наратив.

Українські наратологи, спираючись на західноєвропейські дефініції терміна нарація, розглядають його на тлі понять наративу, розповіді і навіть дискурсу, що представляє одну чи більше подій, сукупність ситуацій і подій тощо. Мартинюк А. П. визначає дискурс як ситуативно зумовлену інтерсуб'єктну мовленнєво-розумову діяльність, спрямовану на взаємну орієнтацію у просторі на основі надання мовній формі семіотичної значущості. Лінгвістичним втіленням дискурсу як явища, що розгортається в часі, служить текст – його результат (Шевченко, 2015, с. 147).

Поняття дискурсу є підтвердженням того, що в гуманітаристиці й соціальних науках формується нова міждисциплінарна дисципліна «дискурсологія», терміноапарат якої перебуває у стадії становлення (А. П. Мартинюк). З точки зору діяльнісного підходу, найбільш задовільним є тлумачення одиниць дискурсу як фрагмента дискурсу, що є достатнім і необхідним для виявлення й опису присутності у ситуації суб'єктів дискурсивної діяльності (як продуцента, так і інтерпретатора) з урахуванням усього розмаїття ситуативних чинників, які є релевантними для вироблення спільних смислів. У рамках формального напрямку до тлумачення дискурсу в потоці мовлення можна виділити ієрархію одиниць дискурсу, співвідносних з одиницями мови, – фонетико-просодичних: звук, (аллофон і фонему), склад, фонетичне слово (foot), синтагму (tone group), фразу (paratone) і лексикограматичних: морфему, слово, словосполучення, предикацію (clause), речення, надфразову єдність або складне синтаксичне ціле, абзац. З точки зору представників функціонального напрямку побудовано таксономію одиниць дискурсу: предикативна одиниця → мовленнєвий акт; речення → висловлення; складне синтаксичне ціле → діалогічна єдність; текст → дискурс. Обґрунтовуючи статус висловлення як мінімальної одиниці дискурсу, вчені, з одного боку, протиставляють його реченню як одиниці тексту. «Висловлення об'єднує в собі як власне речення, так і соціальний контекст його використання. На вищому рівні ці ж відношення повторюються у тексті і дискурсі» (Почепцов, 1996, с. 75).

Дискурс виступає носієм та ретранслятором смислів, цінностей, ідей, образів, думок, інтерпретацій та інших ментальних та віртуальних утворень.

У дискурсології дискурс підлягає семіотичному структурному аналізу, прикладом якого можуть бути роботи відомих семіотиків (Р. Барт, У. Еко, Ю. Лотман та ін.). Головним адресатом дискурсного впливу виступає суспільна свідомість. Дискурси здійснюють обробку суспільної свідомості, впроваджуючи до неї певні нормативні та ціннісні установки, образи та картини дійсності. Дискурси формують у соціальних суб'єктів ментальні образи світу (зовнішнього і внутрішнього) та оцінні матриці, відображені в їх художній стилізації через художній твір і художній текст, ключовими категоріями яких є наратор, нарація, наратема, ризоматичність, постмодерністська чуттєвість, реконструкція, симулякр тощо.

4. Базові терміни постмодернізму

Термін «постмодерністський» нині доволіно включає в себе (або певною мірою з ними пов'язаний) цілу низку рухів, іноді несумісних, що виникли в країнах Європи і в країнах європейського походження в мистецтві, архітектурі, літературі, музиці, в суспільних та гуманітарних науках. Постмодерністські підходи або описи «постмодерного стану», які описують період нинішнього знання, виникають на тлі модерністського пошуку влади (авторитету), прогресу, універсалізації, раціоналізації, систематизації та послідовних критеріїв оцінки претензій на наукові твердження. Постмодерністський зумовила виникнення цілком нових галузей наукового дослідження, таких, як культурні студії, феміністські студії (наприклад, дослідження Гекмен), жіночі студії, гендерні студії. Андреас Гусен припускає, що постмодерністський визріла на тлі розколу між двома модерністськими явищами: «високим» модернізмом та історичним авангардом, що, як і постмодерністський, ставив під сумнів естетичні поняття, пов'язані з уявленням про те, що висока культура самодостатня (Вінквіст, Тейлор, 2003, с. 326).

Українському постмодернізму притаманні (за Т. Гундоровою): а) переоцінення класики і її функцій: вона перестає бути абсолютом, її підмінюють інші орієнтири і мода; читацькі інтереси дедалі більше звертаються до «популярної культури»; б) апелювання до «іншого», прагнення подати світ з позицій «іншого» («іншим» є герой соціального «безчасся» – блазень, непристосований, розгублений). Це зумовлює різні рівні вияву постмодерністської свідомості: від іронічної гри з «іншим» до маніпулювання ним; в) іронія, самоіронія, іронічна поведінка, що виявляються в особистості авторів, які стають своєрідною проекцією своїх творів, у їхніх героях і мовленні (мовні ігри). Вона постає

способом не заперечення попереднього художнього досвіду, а його ревізії; г) карнавалізація, яка передбачає створення масок – образів багатоликих і багатоперсонажних, за якими приховані деперсоналізація героя попередньої епохи, знецінення пафосу любові до вождів та соціалістичних ідеалів; г) обігрування сказаного, переписування текстів минулого, створення «тексту текстів»; д) зосередження головного інтересу українських постмодерністів на маргінальному героєві, існуванні його на межі реального та ірреального, психічної норми і хвороби, цілості персони та її деперсоналізації тощо (цит. за Білоус, 2011, с. 297).

Поняттєву систему постмодернізму утворюють такі терміни: «світ як хаос», «світ як текст», «інтертекстуальність», «авторська маска», «подвійний художній код», «пастиш», «ремінісценція», «колаж», «нарація», «компіляція», «дискретність» тощо.

Лановик М. Б. зазначає, що твердження «світ як текст» поступається місцем твердженням «світ як хаос», «текст як хаос». Хаотичність мови та мислення веде до нестабільності, де і текст, і середовище постійно змінюються, створюючи простір, де людина є «чужою сама в собі» (Ю. Крістева), де водночас щоразу зростає внутрішня активність та творчий потенціал кожного мистецького явища. Відбувається постійна метаморфоза тексту: потенціал його смислородження, смислоутворення циркулює без нормативного порядку, генеруючи альтернативні та взаємні значення, помножуючи смисли (Лановик, 2005, с. 125–126).

У концепції «світ як хаос» представлено новий погляд на прекрасне, на мистецтво як сплав емоцій і почуттів, що зумовлений інтелектуалізацією, яка впливає з концепції екологічної й алгоритмічної краси (Стефанова Н. О.), орієнтації на красу асонансів і асиметрії, дисгармонійну цілісність другого порядку як естетичну норму постмодерну. Піднесене заміщається дивним, трагічне – парадоксальним (Клепикова, 2012, с. 166).

Інтертекстуальність (текст у тексті) – використання ліричних, фольклорних, літературних тощо текстів у новому художньому дискурсі. Підґрунтям інтертекстуальності є праці представників формальної школи, концепція анаграм Ф. де Соссюра, неklasичної філософії про активну роль соціокультурного середовища у процесі смислорозуміння. Юлія Крістева вважає, що інтертекстуальність не обмежена цілеспрямованим цитуванням, трактується як його можливий простір, вірогідні літературні, побутові, наукові, соціолектні, пропагандистські дискурси «цитатної літератури». Дослідниця розуміє художній текст як частину інших текстів в історії літературної традиції.

Визначаючи світ як універсальний текст, постструктуралісти осмислюють інтертекстуальність у проєкції безмежності мови, її невичерпних семантичних комбінацій, що призводять до появи

нескінченно нових текстів, які є перетином багатьох інших, попередніх або паралельних. За Р. Бартом, йдеться про «перспективу цитацій», «фрагменти чогось прочитаного, побаченого, здійсненого, пережитого», «вихід в інші тексти, інші коди, інші знаки», як відомі, так і втрачені, завжди занурені в мовну стихію давніх і новітніх літератур, що в такому взаємопереплетенні видаються «потужною стереофонією» різних голосів, кодів, зазвичай переплутаних і незавершених, жодному з яких не надають переваги.

Тому оповідь / наратив перетворюється на безмежно мінливу картину в системі міжтекстових відношень. Це дає змогу зіставляти тексти задля віднаходження у них точок подібностей та відмінностей, виявити основні принципи методу читання, що підриває лінеарність тексту, його автономність, дає змогу перейти до тексту як перетину інших текстів (Ковалів, 2007, с. 431).

У цілому інтертекстуальність засвідчує важливий дисонанс із попередніми концепціями тексту як автономної сутності, відокремленої від ідеології та історії. Таким чином, інтертекстуальне читання перетинає міждисциплінарні межі і нівелює дефініції жанру, показуючи, що всі тексти та ідеї сягають схожих ідеологічних джерел (Вінквіст & Тейлор, 2003, с.170).

Різновидом інтертекстуальності є *ремінісценція* – відгомін літературного твору, відчутний в іншому літературному творі, опосередковане, приховане, неточне відсилання до іншого тексту (на рівні композиції, сюжету, мотиву, образу, поетики, стилістики), його мнемонічний слід, завдяки якому автор нагадує читачеві про попередні неназвані літературні факти та їх текстові компоненти, викликає складні асоціації. За своєю функцією, літературною суттю ремінісценція подібна до стилізації та алюзії, однак, на відміну від них та від цитати, не усвідомлюється автором, виникає внаслідок значного впливу на нього творів інших письменників, жанру, стилю, стилістики, образної системи, ритміко-синтаксичних ходів тощо, не завжди може бути верифікована.

Ремінісценцію сприймають у певному контексті, у зв'язках із традицією, у ній віднаходять ознаки новаторства, відображення діалогу з попередньою художньою культурою (Ковалів, 2007, с. 314; Білоус, 2011, с. 296)

На тенденцію багатьох постмодерністських текстів указує *пастши*. Він полягає в наслідуванні, «проникненні» в чужий стиль (твору, автора, літературної школи) з певною художньою метою (Білоус, 2011, с. 296).

Лінда Гатчіен розглядає *пастши* і *пародію*, що функціонують у постмодерністському тексті як такі, що водночас утверджують і руйнують історичні умови: історія подається як непередбачуваний наратив, тоді

як воля до історизації знаходить своє підтвердження. Проте Фредрик Джеймсон розглядає пастиш як позбавлений позитивного змісту. Запозичивши в Жана Бодріяра ідею симулякра – копії без оригіналу, Джеймсон дивиться на повернення до давніших культурних стилів не як на повернення до історії, а щонайбільше як на бажання повернути історію після того, як власне історія була перетворена на порожній образ пізнього капіталізму (Вінквіст & Тейлор, 2003, с.174).

Запозичений із малярства та художньо-ужиткового ремесла, термін *колаж* прижився в літературознавстві, доволі часто використовується у студіях про постмодерну літературу. Це довільне поєднання відносно автономних за змістом фрагментів (текстів), тому має композиційно-змістовий характер і є визначальним чинником стилістичного і семантичного навантаження художнього тексту (Білоус, 2011, с. 294–295).

Текст тлумачиться як колаж культурно-семантичних кодів, розглядається як поліфонічна конструкція цитат, ремінісценцій, алюзій, спирається на пастиш, що вирівнює значення кожного з елементів. Колаж вільного мовного стилю виявляється необхідним компонентом сучасної літератури, зануреної у смислову, позбавлену цілісної структури фрагментарність, у стихію деконструкції при довільному поєднанні високого стилю та арго, стильовій і жанровій еkleктиці (Ковалів, 2007, с. 497).

ЛІТЕРАТУРА

- Білоус, П. В. (2011). *Вступ до літературознавства*. Академія.
- Вінквіст, Ч., & Тейлор В. (ред.) (2003). *Енциклопедія постмодернізму* (О. Шевченко (наук. ред.), В. Шовкун (пер.)). Видавництво Соломії Павличко «Основи».
- Воропай, Т. В. (1999). *В пошуках себе. Ідентичність и дискурс*. ХГПУ.
- Гірняк, М. О. (2005). Поняття автора й авторської свідомості в контексті термінологічних проблем сучасного літературознавства. *Вісник Житомирського державного університету імені Івана Франка*, 22, 168–172.
- Глінка, Н. В. (2015). Художній текст / художній твір: питання інтерпретації. *Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Серія «Філологічна»*, 53, 55–57.
- Еко, У. (2004). *Роль читача. Дослідження з семіотики текстів* (М. Гірняк, Пер.). Літопис.
- Загнітко, А. П. (2008). *Основи дискурсології: науково-навчальне видання*. Донецький національний університет імені Василя Стуса.

- Ізотова, Н. П. (2009). *Текстовий концепт ШЛЯХ ДО СЛАВИ в англомовних біографічних романах ХХ століття: семантико-когнітивний та наративний аспекти* [Автореф. дис. канд. філол. наук, Київський національний лінгвістичний університет].
- Кавун, Л. (2013). Семіотичне літературознавство. *Літературний процес: методологія, імена, тенденції, 1*, 79–81.
- Ковалів, Ю. І. (2007). *Літературознавча енциклопедія: у двох томах* (Т. 1, Т. 2). ВЦ «Академія».
- Клепикова, О. В. (2012). Художня інтерпретація концепту «МИСТЕЦТВО» як базового компонента авторської концептосфери Лариси Денисенко у світлі постмодерного дискурсу. *Культура народів Причорномор'я, 2019*, 166–167.
- Лановик, М. Б. (2005). Переклад як деконструкція тексту. Проблеми літературного перекладознавства у час кризової доби. *Питання літературознавства, 12* (69), 125–137.
- Почепцов, Г. Г. (1996). *Теорія комунікації*. Наукова думка.
- Просалова, В. (2015). Текст у світі текстів Празької літературної школи. Донецьк: Східний видавничий дім.
- Римар, Н. Ю. (2019). Наратологія як галузь сучасного літературознавства: теоретичний огляд. *Молодий вчений, 6.1* (70.1), 54–58.
- Савчук, Р. (2019). *Основи наратології: хрестоматія до дисципліни (вибрані статті)*. Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника.
- Сінченко, О. Д. (2015). *Комунікативні стратегії в теорії літератури: автор, текст, читач*. Логос.
- Хачатурян, К. (2022). Літературний наратив: текст і дискурс. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Серія: Філологія, 58*, 246–249.
- Шевченко, И. С. (2015). Дискурс как когнитивно-коммуникативный феномен: единицы и категории. *Лингвистические исследования, 5*, 146–158.
- Booth, W. (1961). *The Rhetoric of Fiction*. University of Chicago Press.
- Eco, U. (1994). *Lector in fabula. Wspydziaianie w interpretacji tekstyw narracyjnych*. Państwowy Instytut Wydawniczy.
- Prince, G. (1994). *Narratology / Johns Hopkins Guide to Literary Theory and Criticism*. Johns Hopkins UP.
- Smith, B. H. (1981). Narrative Versions, Narrative Theories. *Critical Inquiry, 7* (1), On Narrative (Autumn, 1980), 213–236.

ЛЕКЦІЯ 10

ТЕРМІНОАПАРАТ ПЕРЕКЛАДОЗНАВСТВА

ПРОБЛЕМНО-ДИСКУСІЙНІ ПИТАННЯ

1. Поняття фахових мов та їх термінологій у перекладознавстві
2. Термінологічні словники і їх роль у діяльності перекладача
3. Діяльність перекладача як когнітивно-семіотичний процес: трансфер знаків мови оригіналу до мови перекладу
4. Базові терміни лінгвокультурної адаптації тексту
5. Етичний кодекс професійної поведінки перекладача

Ключові слова: фахові мови, еквівалентність у перекладі,
основні терміни перекладацька стратегія і тактика, доместикація,
та поняття форенізація, нейтралізація, кодекс перекладача

1. Поняття фахових мов та їх термінологій у перекладознавстві

Поняття фахових мов включає в себе кілька інтерпретацій. Їх визначають насамперед як а) засіб оптимального розуміння між фахівцями в окремій професійній сфері; б) специфічну фахову лексику та окремі норми відбору, застосування та частоти загальноживаних лексичних і граматичних засобів; в) приналежність до фахових текстів професійного мовлення на тлі літературної мови, розмовної мови або діалекту тощо.

Фахові тексти розрізняються на текстовому та термінологічному рівні. Для прикладу можна зіставити юридичні, економічні та технічні тексти. В юридичних текстах головним питанням, яке і донині залишається не розв'язаним, є визначення ступеня зіставлення реалій у вихідній мові та в мові перекладу та виявлення термінів, що мають подібні й різні значення. В економічних текстах спостерігається міжнародна гармонізація термінологій, що є результатом впливу американської економіки. Щодо технічних текстів, то не існує чітких вимог до міжнародної уніфікації для певної терміносистеми. Ця специфіка фахових текстів має враховуватися перекладачами (Кияк, 2009, с. 140).

До фахових текстів, окрім вище згаданих текстів, можна віднести технічні інструкції, які (Т. Кияк, А. Науменко, А. Міщенко)

характеризуються широким спектром спеціальної термінологічної лексики і своєрідністю граматико-синтаксичного устрою. Ці інструкції є переважно документами науково-технічного та офіційно-ділового стилів. Переклад фахових термінів, наявних у технічних інструкціях, має враховувати їх унікальність, відсутність еквівалентів, національну варіативність тощо.

Наприклад, переклад технічної інструкції з експлуатації приладів та обладнання повинен зберігати структуру тексту інструкції, його побудову та мовні особливості. Обираючи перекладацьку стратегію та перекладацькі рішення для адекватної передачі фахових термінів мовою перекладу, важливо докладати максимум зусиль для демонстрації високого рівня фахової компетентності. Усі її складові (білінгвальна, перекладацька, особистісна та стратегічна) будуть комплексно спрацьовувати в процесі перекладу фахового тексту, проте особливу увагу слід звернути на формування екстралінгвістичної складової, а це – знання, вміння та навички, що виходять за межі лінгвістичних та перекладацьких компетентностей.

Для забезпечення коректного перекладу фахових термінів перекладач повинен мати професійні знання у конкретній галузі, до якої належить текст перекладу, бо значення термінів зумовлене контекстом, його змістом та специфікою, і може змінюватися залежно від конкретної фахової галузі. Перекладач обов'язково має користуватися термінологічними словниками та довідниками. Тільки за професійного виконання цих умов можна виконати адекватний переклад фахового тексту.

Перекладачу необхідно враховувати зв'язок терміна з певним поняттям, явищем або процесом, володіти термінологією мови перекладу, вміти професійно аналізувати текст оригіналу, розуміти сутність явища, описаного в тексті, прагнути до точності й однозначності. Під час перекладу слід використовувати терміни, встановлені відповідними державними стандартами: якщо в тексті вжито термін-неологізм, перекладач повинен підібрати еквівалент або інший спосіб адекватного перекладу, використовуючи термінологічні словники чи довідники (Кучер & Сидоренко, 2019, с. 95).

2. Термінологічні словники і їх роль у діяльності перекладача

У термінологічних словниках (далі – ТС) кожне заголовне / реєстрове слово є терміном, якому зазвичай надаються формальні (граматичні або фонетичні) та статистичні відомості. Після цієї інформації йде значення

терміна, до якої додаються, наприклад, еквівалент терміна іншою мовою, вказівка на взаємопов'язані терміни (синоніми, антоніми), показники допустимості вживання терміна, звукові та графічні ілюстрації, стильові примітки.

У термінознавчій лексикографії існують різні класифікації ТС.

За тематичним ресстром термінів виділяють *багатогалузеві* (наприклад, «політехнічний словник»); *галузеві* («лінгвістичний енциклопедичний словник»); *вузькогалузеві* («англо-український словник економічних термінів»). За типом інформації, що міститься у правій частині словникової статті, – перекладні словники.

Термінологічні словники класифікують ще як наукові джерела, оскільки вони містять результати теоретичних або експериментальних досліджень у вигляді наукових понять та їх одиниць. Головною їхньою функцією є забезпечення науковою довідковою інформацією різних сфер діяльності суспільства: науки, виробництва, освіти, культури, управління. Окремі типи термінологічних словників класифікують як науково-популярні джерела, оскільки вони містять інформацію про теоретичні або експериментальні дослідження у формі, доступній користувачеві-неспеціалісту. Їх мета як науково-популярних видань полягає в популяризації наукових та інших спеціальних знань у сфері науки, техніки, виробництва. Вони містять тлумачення теоретичного або прикладного характеру, але не а повному обсязі, а у вигляді основних понять, знання яких необхідні суспільству загалом. За змістом наявна в них інформація має популярний характер понять певної галузі знання. Вони забезпечують орієнтацію неспеціалістів в поняттєвому терміноапараті описуваної галузі знань. Це переважно ілюстративні термінологічні словники.

Частина термінологічних словників адресована працівникам виробництва та інших сфер практичної діяльності, що містять матеріали прикладного характеру, розраховані на фахівців різної кваліфікації. Їх мета полягає в забезпеченні довідковою інформацією працівників виробництва.

В освітній сфері наразі фіксується словниковий бум – термінологічні словники, що є навчальними посібниками для забезпечення навчального процесу. Донавчальних належать словники, які відображають термінологію навчальної спеціальності чи ще обмеженішої тематики – курсу. Наявні також словники, які відображають поняттєво-термінологічний апарат певної наукової теорії. Цей різновид словників, як правило, розробляють ЗВО для забезпечення навчального процесу.

Термінологічні словники, особливо тлумачні та тлумачно-перекладні, використовують у навчальному процесі як довідкову

базу. Термінологічні словники, відображаючи лексику спеціальної сфери, мають чітко окреслене функційне призначення – відображати поняттєво-термінологічний апарат різних галузей науки й техніки та забезпечувати наукову, навчальну, виробничу діяльність. Це зумовлює критерії відбору термінологічного матеріалу за читацькою адресою (Комова, 2008, с. 146–147).

Отже, «термінологічний словник – це джерело для забезпечення професійного спілкування, оскільки, фіксуючи значення термінологічних одиниць, він сприяє нормалізації професійної комунікації. Провідними функціями такого словника є інформативна і нормативна, адже він забезпечує можливість системно вивчати та досліджувати накопичені знання певної наукової галузі» (Зозуля, 2011, с. 49). Термінологічний словник є найважливішим інструментом для опису будь-якої терміносистеми (Зозуля, 2011, цит. за Гелетка & Рижова 2022, с. 162).

У сучасному цифровізованому світі перекладачі послуговуються електронними словниками. Завдяки розвитку інформаційних технологій лексикографи мають змогу створювати якісні й зручні для користувачів електронні словники різних видів, зокрема термінологічні.

Поява планшетних сканерів та програм розпізнавання значно прискорило процес набору та редагування тексту. Водночас було створено програмне забезпечення, що дозволяло здійснювати пошук та індексацію текстів. Це привело до виникнення лінгвістичних баз даних, електронних бібліотек й картотек. Автоматизовані лексикографічні бази у вигляді електронних словників зараз становлять невід’ємну частину систем машинного перекладу, інформаційного пошуку, редагування та правки текстів, а також обробки великих текстових масивів та їх зберігання як окремої задачі створення електронних бібліотек. Сучасний електронний перекладний словник має низку стандартних можливостей, а саме: переклад слів та словосполучень із завантажених ліцензійних словників, перекладених текстів та авторських перекладів; перегляд особливостей вживання слова чи фрази в контексті завдяки великій кількості прикладів із паралельних текстів (текстів, перекладених людьми і завантажених у відповідні доступні корпуси); перегляд форми слова (відповідно до його частиномовних характеристик); додавання авторського перекладу термінів з можливістю оцінювати та коментувати переклади інших авторів, якщо йдеться про онлайн-версію електронного словника); можливість обговорення варіантів перекладу у відповідній спільноті користувачів (Гелетка, 2022, с. 311–312).

3. Діяльність перекладача як когнітивно-семіотичний процес: трансфер знаків мови оригіналу до мови перекладу

Результатом наближення перекладознавства і семіотики стало виділення із загальної семіотики лінгвосеміотики, яка визначає поняття перекладу як кодовий перехід, що являє собою семіозис, тобто знаковий процес, в ході якого здійснюється низка операцій переходу від різноманітних систем прообразів до єдиного образу – мовного знака (Кудрявцева, 2018, с. 24). Ч. Морріс зазначає, що знак функціонує в трьох вимірах семіозису – семантичному, прагматичному і синтаксичному. Наявність у семіозисі інтерпретатора актуалізує доцільність залучення до розгляду процесу перекладу лінгвокогнітивного підходу, орієнтованого, на протипагу теоріям еквівалентності, не на продукт, а на процес перекладу, що надає можливість кращого розуміння механізмів і алгоритмів отримання якісного кінцевого продукту.

У процесі перекладу повідомлення мовою оригіналу визначається його тематика, стиль та мета, а також враховуються невербальні знаки (інтонація, жести і т.п.), що супроводжують це повідомлення, якщо воно викладене в усній формі. Як наслідок, у свідомості перекладача виникає своєрідна структура смислів – «відбиток» оригінального повідомлення у вигляді певної знакової послідовності, яка кодує його зміст. Метою процесу перекладу є створення нового повідомлення з урахуванням структури мов оригіналу та перекладу, відображення в повідомленні впливу різноманітних чинників культурно-історичного та ситуативного характеру, а також, і саме це уможливило лінгвокогнітивний підхід до перекладу, особливостей світосприйняття носіїв вихідної і цільової мов.

У когнітивно-семіотичних термінах можна визначити об'єкт перекладу як повідомлення, закодоване автором за допомогою знаків, організованих у систему, яка в процесі сприйняття тексту реципієнтом не тільки підлягає декодуванню як знакова послідовність, а й репродукується на різних рівнях його розуміння (смысловому, емоційному, асоціативному та ін.) (Кудрявцева, 2018, с. 24).

Якщо говорити про специфіку перекладу як особливого виду комунікації, необхідно відзначити, що перекладач, з одного боку, повинен враховувати обстановку створення оригіналу і досвід, на який орієнтувалося джерело; з іншого боку, на форму і зміст породжуваного тексту перекладу впливають обстановка і попередній досвід людей – носіїв вихідної мови. Перекладач одночасно виконує декілька комунікативних

функцій: по-перше, він виступає реципієнтом оригіналу, тобто бере участь в акті спілкування мовою оригіналу; по-друге, є творцем тексту мовою перекладу, а отже, бере участь в акті мовленнєвого спілкування цією мовою; по-третє, об'єднує мовленнєві акти двома мовами, учасником яких він є.

Таким чином, процес перекладу та його результат повністю залежать від комунікативних можливостей перекладача, його знань та умінь. Важливим завданням теорії перекладу є виявлення мовних та екстралінгвістичних чинників, що роблять можливим порівняння змісту повідомлень різними мовами. Спільність змісту текстів оригіналу та перекладу називається *еквівалентністю*. В процесі перекладу перекладач виконує складне завдання пошуку та правильного використання необхідних елементів забезпечення еквівалентності, на основі яких створюються комунікативно рівноцінні тексти (Ребрій, 2016, с. 53–54).

За спостереженнями Корунця І. В., для західного перекладознавства «сдиним терміном для позначення досконалого і достовірного («адекватного») перекладу залишався і до сьогодні залишається термін еквівалентний переклад». Американський перекладознавець Юджин Найда розробив теорію «динамічної еквівалентності». Дослідник пропонує розрізняти два види еквівалентності – формальну та динамічну. *Формальна еквівалентність* орієнтована на оригінал та має на меті забезпечити можливість безпосереднього зіставлення різномовних текстів. Така еквівалентність досягається обов'язковим збереженням під час перекладу частин мови, відсутністю членування та перестановки членів речення, збереженням пунктуації, розбивкою на абзаци, а також застосуванням принципу конкордансу (тобто перекладу певного слова завжди одним й тим самим еквівалентом) тощо. *Динамічна еквівалентність* натомість орієнтована на реакцію реципієнта і намагається забезпечити рівність впливу на читача перекладу з читачем оригіналу. Це передбачає адаптацію лексики та граматики, аби переклад виглядав так, «як автор написав би іншою мовою». Завданням перекладу є створення «найбільш близького природного еквіваленту» тексту оригіналу. Очевидно, що формально-еквівалентний переклад не може бути природним, а найбільша близькість визначається перш за все тотожністю реакції рецепторів в оригіналі та перекладі (Ребрій, 2016, с. 56–57).

Також розрізняють 5 рівнів еквівалентності: 1) ціль комунікації (у збереженні лише тієї частини змісту оригіналу, яка становить мету комунікації.); 2) опис ситуації (загальна частина змісту оригіналу та перекладу не лише передає аналогічну мету комунікації, але й відбиває однакову позамовну ситуацію); 3) спосіб опису ситуації (описує

аналогійну ситуацію і зберігає загальні поняття, за допомогою яких ця ситуація позначена в оригіналі); 4) структуру висловлення (полягає у структурній організації оригіналу, репрезентації певної інформації, яка входить до загального змісту тексту, що перекладається); 5) лексико-семантичну відповідність (досягнуто через максимальний ступінь близькості змісту оригінального та перекладного текстів) (Гурко, 2021, с. 197–198).

4. Базові терміни лінгвокультурної адаптації тексту

Лінгвокультурна адаптація – це перекладацька гіперстратегія створення тексту, зрозумілого носіям іншої мови і культури.

Перекладацька стратегія – програма перекладацьких дій; спосіб виконання перекладацького завдання, що полягає в адекватній передачі з іноземної мови мовою перекладу комунікативної інтенції відправника інформації з урахуванням культурологічних та особистісних його особливостей. «Стратегія перекладу – це програма перекладацької діяльності, що формується на основі загального підходу перекладача до виконання перекладу в умовах певної ситуації двомовної комунікації, яка визначається специфічними особливостями цієї ситуації й метою перекладу, а також визначає характер професійної поведінки перекладача в рамках певної комунікативної ситуації. Стратегії у перекладі зазвичай визначаються як процедури, що використовуються для розв’язання перекладацьких проблем, або як процедура, що включає обрання іншомовного тексту для подальшого перекладу й розроблення методу останнього» (Ніколаєва, 2018, с. 111).

Стратегія комунікативно-рівноцінного перекладу – «це програма перекладацької діяльності, що передбачає реалізацію комунікативної інтенції автора тексту оригіналу у формі створення тексту мовою перекладу відповідно до очікувань автора оригіналу. *Стратегія терціарного перекладу* – це загальна програма перекладацької діяльності, спрямована на створення тексту перекладу, який задовольняє потреби носія мови перекладу, який грає іншу комунікативну роль, ніж учасники первинної комунікативної події, і має на меті, відмінну від мети автора оригіналу. *Стратегія переадресації* – це загальна програма перекладацької діяльності, спрямована на створення тексту мовою перекладу, призначеного для одержувача, який відрізняється від реципієнта вихідного тексту не тільки своєю національно-культурною приналежністю, а й соціальними характеристиками» (Гаврилюк, 2022, с. 14–15).

Рікер П. зазначає, що переклад є складним процесом, який вимагає від перекладача не тільки буквально перекладати слова з однієї мови іншою, а й враховувати культурні, соціальні та історичні особливості країн, де ці мови функціонують. У таких випадках перекладач повинен використовувати різні стратегії перекладу, серед яких важливе місце займають *доместикація* та *форенізація* (Рікер, 2006, р. 10). Вони вказують на ступінь наближення вихідного тексту до норм мови перекладу і цільової культури. Форенізація – це стратегія максимального збереження оригінальних форм. Доместикація, в свою чергу, є стратегією максимальної адаптації тексту до мови перекладу. В даному випадку експерт робить перекладний текст якомога зручнішим для сприйняття, проте це може привести до нейтралізації культурних відмінностей.

Виділяють такі види форенізації: 1) збереження вихідної форми лексичної одиниці (при запозиченні однієї лексичної одиниці або словосполучення); 2) збереження вихідної форми лексичної одиниці з використанням позатекстової / внутрішньотекстової деталізації; 3) переклад запозиченої лексичної одиниці (повне або часткове калькування); 4) переклад запозиченої лексичної одиниці з використанням позатекстової / внутрішньотекстової деталізації.

Лоренс Венуті, який уважав, що будь-який переклад, по суті, є доместикацією, визначає дану стратегію як «етноцентричну зміну тексту оригіналу, виходячи з культурних особливостей мови перекладу (Venuti, 1998, с. 77). Загалом доместикація є такою стратегією перекладу тексту, що працює на швидку адаптацію іншомовного тексту читачем.

Існують й інші інтерпретації стратегій лінгвокультурної адаптації тексту перекладу. Їх називають субстратегіями, що є способами реалізації основних стратегій – форенізації, доместикації, нейтралізації. Це *транзитивна стратегія* – орієнтована на максимальне точне відтворення формальних характеристик ідіостилу оригіналу, що розглядається як необхідна умова адекватного перекладу цього тексту; *адаптивні стратегії* – орієнтовані на адаптацію тексту до іншочультурних умов шляхом комплексу трансформативних рішень перекладача. Мета таких стратегій – створення перекладу, динамічно еквівалентному оригіналу. Трансформативні дії спрямовані на заповнення лакун: смисловий переклад значущих власних імен, пошук функціональних еквівалентів різних елементів тексту. Національно специфічні імплікати або замінюються їх відповідниками в культурі перекладу, або коментуються додатково (Ніколаєва, 2018, с. 112).

5. Етичний кодекс професійної поведінки перекладача

Кожна професійна група має свої етичні норми, розробка яких є неодмінною умовою підвищення професіоналізації діяльності. Перекладач – це професіонал зі спеціальною підготовкою, який передає інформацію засобами іншої мови, дотримуючись принципів послідовності, точності та етичності. Професійна етика перекладача містить моральні принципи, норми професійної поведінки, вимоги професійної придатності, знання перекладачем свого правового статусу. Важливість морально-етичного складника професійних компетенцій перекладача визначається, передусім, соціальною роллю цієї професії. На основі формування морально-етичних норм розвиваються ціннісні орієнтації та внутрішні значеннєві мотиви професійної діяльності перекладача.

Сформульовані такі правила перекладацької етики:

1. Перекладач не є співрозмовником або опонентом. Він – транслятор, який передає усний або письмовий текст, створений однією мовою, текстом іншою мовою (Романюха, 2022, с. 24). Перекладач має точно передати структуру й порядок викладу змісту, не дозволяючи собі щось змінити, виключити або додати від себе. Має збігатися кількість структурних підрозділів та порядок викладу інформації в їхніх межах. Дозволені лише ті структурні зміни, завдяки яким можна повніше передати зміст оригіналу (Ребрій, 2016, с. 54).

2. Перекладач за допомогою відомих йому професійних дій завжди прагне максимально відтворити інваріант вихідного тексту, орієнтуючись на функціональні домінанти оригіналу.

3. Перекладач зобов'язаний дотримуватися етики усного спілкування, поважаючи свободу особи клієнта та його гідність. Неетичними визнаються висловлювання, що сприяють розпалюванню міжнаціональної та релігійної ворожнечі, використання образливих епітетів по відношенню до інших народів, участь у мережевих дискусіях, що мають на меті або результатом розпалювання ненависті або міжнаціональної (релігійної) ворожнечі, навіть якщо такі дії формально не суперечать законодавству.

4. Виконуючи усний послідовний або синхронний переклад, перекладач також отримує і дипломатичні повноваження (наприклад, при перекладі висловлень політиків в обстановці міжнародних контактів).

5. Перекладач не має права втручатися у відносини сторін, так само як і виявляти власну позицію із приводу змісту перекладного тексту (Романюха, 2022, с. 24).

Важливим є збереження конфіденційності інформації, наданої в ході роботи. Останнє зауваження стосується того, наскільки перекладач має

право ділитися тією інформацією, яку він отримав під час перекладу. Робота перекладача, як правило, не секретна, її результати публікуються або під час роботи (усний переклад на конференції є публікація), або через якийсь час (письмовий переклад статей і книг). В інших випадках, наприклад, зміст ділових, урядових, військових переговорів, розслідування кримінальних справ розголошенню не підлягає.

В етиці перекладача, як і в багатьох інших професійних етиках, особливої ролі набувають такі цінності, як професійний обов'язок та відповідальність.

Серед професійно-етичних навичок перекладача слід виокремити *культурну компетенцію*, що виявляється в повазі та толерантності до учасників комунікації; *мовну*, що передбачає безперервну мовну освіту, постійне опанування специфічною термінологією у певній царині науки або техніки; *предметну* (фонову), до якої входить ознайомлення перекладача з найважливішими поняттями певної галузі науки і техніки. Крім того, перекладач зобов'язаний безперервно вдосконалювати свої знання, стежити за розвитком науки, систематично вивчати літературу з певної галузі знань. Від рівня володіння цими навичками залежить успіх перекладача як професіонала.

До професійних вимог можна додати такі: 1. Перекладач повинен мати професійно поставлений голос і дикцію. 2. Обов'язково володіти технічними прийомами перекладу: мнемотехнікою (прийомами запам'ятовування); навичками перемикання кодів; навичками мовної компресії й мовного розгортання; навичками застосування комплексних видів трансформацій описового перекладу, генералізації, антонімічного перекладу, компенсації. 3. Важливою умовою успішності професійної діяльності перекладача є володіння основними мовними жанрами й основними типами тексту як рідною, так і іноземною мовами (Романюха, 2022, с. 33).

ЛІТЕРАТУРА

- Гаврилюк, Н. А. (2022). Особливості лінгвокультурної адаптації у перекладі фахової літератури з лінгвістики (мовна пара українська-англійська). *Вісник науки та освіти*, 4 (4), 70–84.
- Гелетка, М. Л. (2022). Концепція сучасних електронних перекладних термінологічних словників. In *International scientific conference* (с. 310–313). Riga, the Republic of Latvia.
- Гелетка, М., & Рижкова, В. (2022). Порівняльний аналіз функціонально-структурної організації сучасних електронних перекладних

- термінологічних словників (на прикладі галузі авіабудування). *Актуальні питання гуманітарних наук*, 50, 159–166.
- Гурко, О. В. (2021). Перекладацька еквівалентність і її роль у контексті перекладу на заняттях з англійської мови (для здобувачів першого (бакалаврського), другого (магістерського) та третього (освітньо-наукового, PhD) рівнів вищої освіти денної та заочної форм навчання). *Закарпатські філологічні студії*, 18, 196–200.
- Зозуля, С. М. (2011). *Термінологічний словник з інформаційних ресурсів: розроблення та шляхи впровадження*.
http://www.library.eduua.net/research_activity/personal_lib_products
- Кияк, Т. (2009). Фахові мови як новий напрям лінгвістичного дослідження. *Іноземна філологія*, 121, 138–141.
- Комова, М. (2008). Класифікація термінологічних словників. *Вісник Національного університету «Львівська політехніка»*, 620, 144–147.
https://vlp.com.ua/files/29_22.pdf
- Кудрявцева, Н. С. (2018). Когнітивно-семіотична модель перекладу. *Science and Education a New Dimension. Philology*, VI (44), Issue 151, 24–27.
- Кучер, З. І., & Сидоренко, Л. М. (2019). Особливості відтворення фахових термінів у процесі перекладу технічних інструкцій з експлуатації побутової техніки німецькою мовою на українську. *Науковий вісник Дрогобицького державного педагогічного університету імені І. Франка. Серія “Філологічні науки”*. *Мовознавство*, 12, 94–99.
- Ніколаєва, Т. М. (2018). Перекладацькі стратегії в англо-українському просторі. *Вчені записки ТНУ імені В. І. Вернадського. Серія: Філологія. Соціальні комунікації*, Том 29 (68), № 1, 110–115.
- Ребрій, О. В. (2016). *Вступ до перекладознавства: конспект лекцій для студентів освітньо-кваліфікаційного рівня «Бакалавр» факультету іноземних мов*. Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна.
- Романюха, М. В. (2022). *Конспект лекцій з дисципліни «Теорія перекладу» для здобувачів вищої освіти першого бакалаврського рівня спеціальності 035 «Філологія»*. ДДТУ.
- Севастюк, М. І. (2023). Стратегія нейтралізації в англійсько-українському перекладі конфронтаційних політичних текстів. *Закарпатські філологічні студії*, 29 (2), 214–219.
- Ricoeur, P. (2006). *On Translation*. Routledge.
- Sevastiuk, M. I. (2021). Translating insult: Strategies of rendering invective in modern political discourse. In *SHS Web of Conferences 105, 03007* (p. 11). EDP Sciences.
<https://doi.org/10.1051/shsconf/202110503007>
- Venuti, L. (1998). *Strategies of translation (encyclopedia of translation studies)*. Routledge.

Комп'ютерний дизайн та верстка
Григоренко Олена

Підписано до друку 27.09.2024 р. Формат 60x84 1/16
Папір друк. № 1. Спосіб друку офсетний. Обл.-вид. арк. 6,68
Умовн. друк. арк. 6,79. Умовн. фарбо-відб. 6,79
Наклад 100.

Видавничий центр КНЛУ
Свідоцтво: серія ДК 1596 від 08.12.2003 р.

Віддруковано: ТОВ «Видавництво Ліра-К»
Свідоцтво № 3981, серія ДК.
03142, м. Київ, вул. В. Стуса, 22/1
тел.: (050) 462-95-48; (067) 820-84-77
Сайт: lira-k.com.ua, редакція: zv_lira@ukr.net